

KIRGIZİSTAN'DAKİ DUNGANLAR: TARİHLERİ, GÖÇLERİ, YAŞAMLARI, DİL DURUMLARI

Filiz KILIÇ*

Özet: Türkistan topraklarına göç eden Müslüman Çinliler dünya literatüründe Çin'de yaşayan Huilerden farklı olarak "Dungan" diye bilinmektedir. 1877'den itibaren Çin'den kaçıp Kırgızistan'a sığınan Dunganlar tarımla uğraşabilecekleri verimli alanlara iskân edildiler. Ünlü Kırgız yazarı Tölögön Kasımbekov'un "Baskın" adlı romanında mülteci Çinlilerle ilk karşılaşma, son derece renkli ve ilgi çekici bir biçimde resmedilmiştir. Akayev sonrasında yaşanan toplumsal hareketlerin tetiklediği kimi eğilimler yüzünden, Kırgız-Dungan etnik çatışması gibi gösterilen bazı tek olaylar bir yana bırakılırsa, Dunganlar bugün Kırgızistan'da 136 yıllık huzurlu bir geçmişe sahiptir ve nüfus bakımından ilk sıralarda yer alan azınlık toplumlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dungan, Kırgızistan, Tölögön Kasımbekov, Göç, Mülteci, Çin, Müslüman, Hui

Dungans in Kyrgyzstan: Histories, Migrations, Lives, Language Situations

Abstract: Chinese Muslims who migrate into the land of the Turkestan, unlike the Hui people in China, known as "Dungan" in the academic literature. From 1877, Dungans who fled from China took refuge in Kyrgyzstan and inhabited the fertile lands in which they can deal with agriculture. Famous Kyrgyz writer Tologon Kasymbekov has described the first encounter with the Chinese refugees in an interesting and picturesque style in his novel named "Baskyn". Leaving aside the fictive ethnic conflict between the Kyrgyz and Dungan which triggered by certain trends after the social movements of post-Akayev administration, Dungans have a peaceful history since 1877 in Kyrgyzstan and they are one of the most important minority communities in terms of population.

Keywords: Dungan, Kyrgyzstan, Tologon Kasymbekov, Migration, Refugee, China, Muslim, Hui

1. Giriş

1877 yılından itibaren Çin'den kaçarak Kırgız topraklarına sığınan Müslüman Çinliler (Huiler), Kırgızlar tarafından dostlukla karşılanır. Dilleri ve kültürleriyle birbirine büsbütün yabancı bu iki halkın; yerli Kırgızlarla mülteci Çinlilerin ilk karşılaşmaları Tölögön Kasımbekov'un *Baskın* adlı romanında son derece renkli bir biçimde anlatılmıştır.

* Yrd.Doç. Dr., Ankara Üniversitesi.

Çin dışında yaşayan Müslüman Çinliler dünya literatüründe Çin'deki Huilerden farklı olarak *Dungan* diye bilinir¹. *Dungan* ismi Huiler için Türkler tarafından kullanılan bir adlandırmadır, kelimenin anlamı konusunda Huilerin tarihî ve etnik kökeni ile ilişkilendirilen çeşitli başka fikirler de (Suşanlo 1971) bulunmakla birlikte, yaygın olarak bilindiği üzere *dön-* fiilinden türetildiği ve 'başka bir dinden çıkıp Müslüman olan, mühtedi, dönme' anlamını karşıladığı görüşü daha geçerlidir. Zira *hui* kelimesi Çince 'dönme, dönüş, dönmek' anlamına gelir; dolayısıyla Türklerin yaptığı, bu kelimeyi Türkçeleştirerek kullanmaktan ibarettir. *Hui*² adlandırmasını büyük ihtimalle asıl yapanlar Müslüman olmayan Çinlilerdir. Ancak aşağıda değineceğimiz üzere Huilerin tarihî geçmişi gözönünde tutulunca, başlangıç noktasında tek başına doğrudan din değiştiren Çinlilerin olmadığını, aksine Çinlileşen Müslümanların bulunduğunu vurgulamak gerekir. Başka bir deyişle, bu adlandırmanın temelinde, Çinlilerin Müslümanlığa dönmesini değil, farklı etnik kökenlere sahip Müslümanların Çinlileşmesini işaretlemek kaygısı yatıyor olabilir. Yoksa bazı Çinlilerin Müslüman olmasının, geriye kalan devasa Çinli kütlesindeki (Han Çinlilerindeki) dinî inanç çeşitliliği dikkate alınınca, alışıldık bulunmaması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca *Hui* adının günümüzde en çok, Çin'deki Uygur, Kazak, Tatar, Kırgız gibi Türk milletinden Müslümanlarla (veya başka milletlerden Müslümanlarla) Çinlileri (Çinli Müslümanları³) ayırt etmek için; fakat bazen de türlü niyetlerle tam tersine Çin'deki Müslümanların hepsini kabaca birleştirmek üzere kullanıldığı kaydedilmiştir (Gladney 1991).

Nüfus bakımından en büyük Dungan toplumunu barındıran ülke Kırgızistan'dır; 2009 sayımı verilerine göre yaklaşık 60 bin kişi olan Dunganlar, başlıca Çüy Vadisi'nde (en yoğun Tokmok'ta), Isık-Köl ve Oş Bölgesi'nde yaşamaktadır. Kazakistan'daki nüfusları 40 bin kişiyi bulan Dunganlar ise en fazla Almatı ve Jambıl şehirleri ile çevrelerinde yerleşiktir. Kırgızistan ve Kazakistan'daki Dunganlardan oldukça az sayıda, yaklaşık 3 bin kadar Dungan da Özbekistan'da, Taşkent'in dış kesimleri ve Fergana Vadisi'nde yaşamaktadır.

2. Çinli Müslümanlar (Huiler)

*Hui*⁴ veya *Huihui*⁵ diye bilinen Çinli Müslümanlar günümüzde Çin'in bilhassa bazı bölgelerinde yoğunlaşmış olarak, fakat başka pek çok bölgesine de dağılmış biçimde yaklaşık 13 milyon kadar bir nüfusa sahiptir. Yoğun yaşadıkları alanların başında, bir bakıma sembolik vatanları gibi görünen Ningsia Hui Özerk Bölgesi gelir. Ningsia Çin'in kuzeyinde, İç Moğolistan'ın güneyinde küçük bir bölgedir,

¹ Dunganlar kendilerine genellikle *Huizu* derler.

² Kelime esasen [*huey*] biçiminde telaffuz edilir.

³ Gladney Huiler için "Çinli Müslümanlar" yerine bazen, diğer pek çok araştırmacı gibi "Çince konuşan Müslümanlar" ibaresini kullanır.

⁴ Huiler için Çin'de *Huizu* veya *Huimin* adları da kullanılır.

⁵ Gladney bu adın Çin kaynaklarında Eski Uygurlar için kullanılan *huihe*, *huihu* adlarıyla benzerliğine dikkat çeker (1991).

başkenti Yinçuan'dır. Ningşia dışında Gansu, Çinghai, Şaanşi, Henan, Hebei, Şandong, Yunnan ve Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi, Hui nüfusunun yoğun olduğu diğer bölgelerdir (Shoujiang-Jia 2004: 54). Sadece Pekin'de bile Huilerin sayısı 200 bin kişiden fazladır, yine Şanghai'da öteden beri yerleşik köklü bir Hui toplumu mevcuttur. Ayrıca Çin'in güneyinde Guangdong Bölgesi'nde Guangçou'da, Fuuçien Bölgesi'nde Çüençou'da ve özellikle Çiangsu Bölgesi'nde Çangçou'da çok eski Hui cemaatleri olduğunu belirtmek gerekir (Dillon 1999).

Huiler Sünni Müslümanlardır. Hui etnik kimliği dinî inanç temelinde şekillenmiştir. Çin kaynaklı araştırmaların pek çoğunda, “yasaklanmış yiyecekler gibi dünyadaki diğer Müslümanlarla uygunluk gösteren az sayıdaki dinî kurallar” dışında Huilerin, yaşam biçimi ve gelenekler açısından Çinli özellikler taşıdıkları özenle vurgulanır; dillerinin, isimlerinin, giyim kuşamlarının, hatta düğün ve cenaze merasimlerinin Han Çinlilerinininki gibi olduğu anlatılır (Shoujiang-Jia 2004: 99). Oysa Hui kültürü çok büyük farklılıklar taşır. M.J. Hudson, Hui toplumunun, Çinlilerin ayırt edici özellikleriyle sadece görünüşte kültürleşmiş olduğu fikrindedir, dinî göstergeler ise Huilerde genel olarak Çinlilerin anlamayacağı biçimde derin ve kuvvetlidir, çünkü Han Çinlilerinin ön yargıları dinî faktörlerden çok, kültürel ve irksal etkenlerle şartlanmıştır (Hudson 1987: 156). Bu yüzden görünüşte benzer dilin kullanılması ve maddî kültür öğelerindeki uygunluk Han ölçütlerine göre kültürleşme iken, Huilerin bundan kayda değer biçimde tek sapması günlük hayatta erkeklerin beyaz veya mavi takke takması, kadınların başörtüsü kullanmasıdır. R. Israeli de Huilerin asimilasyon faktörünün baskısı altında Çin maddî kültürüne her devirde genellikle olumlu yanıt verdiğini, ancak manevî ya da ideolojik kültürleşmeyi reddettiğini dile getirir⁶ (2003).

Hui toplumuna mensup bir etnolog olan Ding Hong'a göre, başlangıçtan itibaren Hui ortak kültürünün temelinde İslam olduğu için dinî duygular etnik duygulardan ayrılamaz, bu yüzden Müslümanlık Huilerin sadece manevî dünyasındaki baskın güç değil, aynı zamanda kendi aralarındaki iletişimin en işlek yolu ve laik hayatları için başlıca kılavuzdur; onları ayrı bir toplum, ayrı bir etnik grup yapan özgün geleneklerinin ve yaşam tarzının doğrudan kaynağıdır (Ding 2005: 136). İslami kurallar ve ritüellerle örülü bu özgün geleneklere sıkı sıkıya bağlı bir hayat sürmek Han çoğunluk içinde onları 1300 yıl boyunca koruyabilmiştir.

⁶ Israeli devamında, bize göre haksız bir biçimde “bu yüzden dışarıda Çinli fakat içeride Müslüman idiler” diye ekler. Hui toplumunda yüzyıllar boyunca sürekli bir temkinli yaşama hâlinin mecburen geliştiği doğrudur, ancak ikiyüzlü oldukları asla söylenemez. Günümüzde Çin hükümeti Huilere, Orta Doğu'yla ilişkilerde oynadıkları rol, propaganda vb. türlü hesaplarla, Çin'in diğer Müslüman halklarına göre daha fazla dinî serbestî tanıyor olmasına rağmen çoğu Hui hâlâ oldukça ihtiyatlıdır, ama kendilerini ve inançlarını gizlemezler. Bu açıdan örneğin Hui erkeklerinin cami dışında da yaşlı genç daima beyaz takke takması bile inanç gereklerinden çok âdeta bir etnik sembol olarak değerlendirilebilir.

Huilerin ataları genellikle ticaret amacıyla Çin'e seyahat edip zamanla orada yerleşen Arap, Fars ve Orta Asyalı Müslümanlardır. Tang Hanedanlığı'nın (618-907) erken dönemlerinden itibaren Baharat Yolu ve İpek Yolu'ndan Çin'e seyahat eden bu tüccarların bir bölümü Çang'an (bugünkü Şi'an), Kanton (bugünkü Guangçou), Çüençou ve Yangçou gibi şehirlerde yerleştiler, İslama geçirip evlendikleri Han Çinlisi hanımları ve onlardan olan çocuklarıyla zaman içinde Çinlileştiler. Fakat Müslümanlığı terk etmediler, camiler inşa edip onlar etrafında kendi cemaatlerinde yaşadılar.

Daha İslamiyetin ilk yıllarında Çin ve Hint gemileri İran körfezi vasıtası ile Arabistan'la temas hâlinde idi, böylece Müslümanlar henüz 7. yüzyılda Çin'de görülmekteydi. Bunlar başlıca ticaretle uğraşan ve Hint Okyanusu yoluyla Çin'in güneydoğu limanlarına gelen Araplarla Farmlar olarak tarif edilse de Çin kaynakları tüccarların dilsel ve etnik kökeni konusunda açık bir ayrıma gitmez, bu yüzden Araplarla Farmlar arasındaki fark belirsizdir. Büyük ihtimalle İran körfezinden gelenlerin hepsinin İranlı olduğu varsayılmıştır, oysa bu tacirlerin çoğunluğu Araptır (Lipman 1997). Ayrıca o dönemde Farsçanın ticarete önemli bir lingua franca işlevi gördüğünü de hatırlamak gerekir. Tang Hanedanlığı devrinde, yukarıda anılan Guangçou, Çüençou, Hangçou, Yangçou ve imparatorluğun merkezi Çang'an şehrine seyahat eden tüccarlar yanında, buralarda sürekli ikamet eden ve toplumun bir parçası olarak görülen *fanke* 'yabancı misafirler' tabir edilen karışık bir topluluk da vardı, ancak bunlar Müslüman değildi. Orta Doğu'dan gelen Müslüman ziyaretçiler diğerlerinden farklı olarak *dashi* diye anıldılar.

Çin'deki İslami yerleşme ve hareketleri esasen üç dalga⁷ şeklinde değerlendiren D.C. Gladney (1991: 64), *Gedimu*⁸ denilen Sünni-Hanefi geleneksel İslamın kök salmaya başladığı ilk dönemi "birinci dalga" olarak adlandırır; ilk Müslüman cemaatlerin 7. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Çin'in güneydoğusuna ve kuzeybatısına gruplar hâlinde yerleşen Arap, İranlı, Orta Asyalı ve Moğol Müslüman tüccarların, askerlerin, zanaatkâr, memur ve bilginlerin, elçi ve gezginlerin soyundan geldiğini ifade eder. Her ne kadar Huilerin erken dönem kökeni güneydoğudan Baharat Yolu'yla ve kuzeybatıdan İpek Yolu'yla gelen Müslüman göçmenlerin soyuna kadar izlenebilirse de, 10. yüzyıldan itibaren Huilerin ana yoğunlaşma alanlarının artık sadece bu sınır bölgeleri olmaması dikkat çekicidir. Gansu ve Ningsia'dan sonra Henan eyaleti üçüncü en fazla Hui nüfusunu barındıran eyalettir. Hui köylerine Çin'in her yerinde, özellikle kuzeyde Sarı Irmak'ın ana ulaşım noktaları civarında ve güneyde Burma (Myanmar) yolu boyunca rastlamak mümkündür. Bu

⁷ Aşağıda "ikinci dalga"dan da kısaca söz edilecek, fakat Çing (Mançu) Hanedanlığı yıkıldıktan sonraki dönemi (1911 sonrasında 20. yüzyılın ilk yarısını) içine alan ve Çin ile dış dünya arasında iletişimin arttığı, pek çok Müslümanın Orta Doğu'ya gidip gelmeye başladığı, modernist reformların biçimlendirdiği "üçüncü dalga"ya bu yazının konusuyla ilgi periyotta olmadığından değinilmeyecek.

⁸ Arapça *kadim* 'eski' sözünden 'geleneksel, aslına uygun, eskiden olduğu gibi, otantik' anlamında.

durum Huilerin geleneksel olarak ticaret fırsatlarını kullanma eğilimini de gösterir. Günümüzde de başta tüccarlık, çiftçilik, hayvancılık, kuyumculuk, lokanta ve otel işletmeciliği, askerlik, kasaplık, dericilik, tercümanlık, din adamlığı, akademisyenlik olmak üzere her türlü meslek alanında Huileri görmek mümkündür, ancak ticaret alanındaki maharetlerinden dolayı bütün Çin coğrafyasına dağılmış olmaları özellikle dikkat çekicidir. Yukarıdaki mesleklerin bir kısmı İslamda emredilen helal yiyecek anlayışı, temizlik kuralları ve bunlardan kaynaklanan hassasiyetlerle doğrudan ilgilidir. Hui Müslüman Çin mutfağı bilhassa bazı tarifleriyle bugün bütün Çin'de çok ünlüdür ve kullandığı İslami kaidelere uygun malzeme ile öncelikle Müslümanların tercihidir.

Müslümanlığın Çin'deki uzun tarihi boyunca Huiler daima dinî terbiye ve ritüellerin İslamın saflığını korumakta hayati olduğunu düşündüler, bunun için Müslümanların İslamın temel ilkelerini ve ritüellerini kati bir biçimde takip edip uygulaması şarttı. Bu sebeple Huiler her nereye yerleştilerse oraya camiler inşa ettiler⁹ ve cami merkezli bir toplum modeli oluşturdular (Ding 2005: 137). Bu modelde her ev bir camiye bağlı idi ve herkesin İslami kuralları mutlaka yerine getirmesi gerekiyordu. Cami insanların sadece ibadet ettikleri bir yer değildi, cami merkezli bu toplumun mensuplarının bir araya geldiği, bilgiyi paylaştığı ve önemli meseleleri tartıştıkları ortamdı. Ayrıca yüzyıllar boyunca, medrese benzeri bir eğitimin verildiği cami okulları¹⁰ Huiler için eğitim merkezi olarak vazife gördü.

R. Israeli Çin'de İslamiyetin büyük ölçüde, göç, evlilik ve evlat edinme yoluyla yayıldığını kaydeder. Hui aileler evlat edindikleri Han çocuklarını Müslüman olarak yetiştirip kendi toplumlarına kazandırmayı ilk dönemlerinden bugüne değin âdet hâline getirmiştir. Ancak belli bir zamandan sonra kendi toplumları içinden evlenmeye başlamışlardır. Bu yüzden Huilerin görünüşleri de Hanlardan büyük ölçüde farklıdır. Huiler günümüzde endogami (iç evlilik) geleneğini takip ederler, başka bir deyişle Hui genellikle Hui ile evlenir. Bir Hui aile, kızlarının bir Han ile evlenmesine kesinlikle izin vermez (Lipman 1997), erkeklerin Han veya Müslüman olmayan başka bir millettten evliliklerinde de öteden beri din değiştirip Müslüman olma şartı öne sürülür.

D.D. Leslie *Geleneksel Çin'de İslam* (1986) adlı eserinde Çin'deki İslam tarihinin dönemlerini aşağıdaki gibi belirlemenin uygun olacağını düşünür:

1.1. Tang Dönemi (7.- 9. yüzyıllar)

Elçilerin ve tüccarların Çin'e gelişi "*Çin'deki Yabancılar*"

⁹ Özellikle ilk dönemlerde camilerin mimarisi genellikle Çin pagodalarına benzer tarzda idi. Guangçou ve Çüençou gibi Müslüman göçmenlerin Çin'de ilk yerleştikleri şehirlerde 1300 yıllık, 1200 yıllık bazı ünlü camiler, İslamın ilk camilerinden olma özellikleriyle bugün de varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Huilerin yaşadığı her yerde; Pekin, Şanghai gibi büyük metropollerde ve daha küçük birimlerde hem tarihî camiler hem de türlü mimari tarzda çok sayıda yeni cami vardır (Shoujiang-Jia 2004).

¹⁰ Bu konu ile ilgili olarak aşağıda 6. alt başlığa bakınız.

1.2. Song Dönemi (10.- 13. yüzyıllar)

Tüccar olarak başarılı olup Çin’de yerleşmeleri “Çin’de Yerleşen Yabancılar”

2. Yuan (Moğol) Dönemi (13.- 14. yüzyıllar)

Mali işlerde ve memuriyette başarılı ayrı bir sınıf “Çin’deki Müslümanlar”

3.1. Ming Dönemi (14.- 17. yüzyıllar)

Kültürlenme ve Çin toplumunda başarı “Çinli Müslümanlar”¹¹

(yine de Han Çinlilerinden hâlâ farklı ve ayrılabilir durumdaki Huiler)

3.2. Erken Çing (Mançu) Dönemi (17.- 18. yüzyıllar)

Yabancılaşmanın başlangıcıyla birlikte sadık olanlar ve isyancılar diye ikiye ayrılan Müslümanlar

4. Geç Çing (Mançu) Dönemi (19. yüzyıl)

Yabancılaşma ve isyan

5.1. Cumhuriyet Dönemi (20. yüzyılın ilk yarısı)

Geçici rönesans

5.2. Halk Cumhuriyeti Dönemi (1950’den itibaren)

Baskı ve belirsizlik dönemi

Moğolların hâkim olduğu Yuan Hanedanlığı (1271-1368) devrinde İslamiyet Çin’de oldukça yükselmiştir. Müslümanlar¹² her bölgeye yayılmış, Çin’in politik ve ekonomik yönetiminde önemli roller üstlenmelerine imkân tanınmıştır. Özellikle Kubilay tahta geçtikten sonra Huilerin nüfuzu dikkate değer biçimde artmış, pek çok memuriyet ve devlet işinde onlara görev verilmiştir. Çin kaynaklarının ve Marco Polo’nun verdiği bilgiler, Moğolların hâkimiyetleri boyunca Çinlilere asla güvenemediklerini gösterir (Arsan 1990: 78). Yuan Hanedanlığı’nda Müslümanların sosyal statüsü Han Çinlilerinden üstündü, bilim ve teknikte etkileri fazlaydı, Moğolların oluşturduğu ticari ortak teşkilatlanmalarında en baskın ekonomik rolün sahibiydiler¹³ (Leslie 1986).

Ming Hanedanlığı’nın (1368-1644) ortalarında İslamın durumu Çin’de kökten değişikliklere uğradı. Müslümanlar Yuan Hanedanlığı döneminde hiyerarşik

¹¹ Leslie kitabının *Sinicization: Ming and Ch’ing* adlı dördüncü bölümünde Huilerin “Çinleşmesinin” asıl olarak Ming Hanedanlığı devrinde gerçekleşmeye başladığını ileri sürer ve irdeler. “Hui-hui” denilen kısmen kültürlenmiş Çince konuşan bu Müslümanlar, Çin’deki hayatın artık her zaman her yerde rastlanan (*omnipresent*), alışıldık bir parçasıdır ve böylece “Çin’deki Müslümanlar” ibaresi “Çinli Müslümanlar”a dönüşür (1986: 105).

¹² Bunlar sadece Çin’de yerleşik Müslümanlar (Huiler) değil, Moğolların devlet işlerinde görevlendirmek üzere İran ve Orta Asya’dan o dönemde getirdiği idareci, memur, asker ve türlü başka meslek erbabı, farklı milletlere mensup Müslümanlardı. Bir kısmı da Moğolların tanıdığı imtiyazlı ticaret fırsatlarından faydalanmak için gelen tüccarlardı.

¹³ Örneğin Seyyid el-Acal ailesinin ticari yükselişi ünlüdür ve Ningsia’da hâlâ izi sürülebilir (Leslie 1986).

bakımdan Moğollardan sonra ikinci en üst sınıf konumunda iken, artık bu durum değişti, Huilerin politik ve sosyal statüsü indirgendi. Ming yöneticileri Huilerin ziraat ve ticaretteki ayrıcalıklarını kısıtlama politikası izlediler, böylece Hui toplumu avantajlarını yitirdi, ekonomik durumları düşüşe geçti. Ayrıca Hui nüfusunun Çin'deki genel karakteri, yoğun küçük yerleşimlerin geniş alanlara dağılımı biçiminde olduğu hâlde, bu farklı yerlerde yaşayan Hui cemaatleri arasındaki ilişki ve iletişim engellendi. Ming Hanedanlığı döneminde asimilasyon hedeflendiğinden aynı soydan insanların evliliğine sınırlama getirildi (Shoujiang-Jia 2004: 44). İlk Ming imparatoru Ming Taizu, Çin'deki *Semu*¹⁴ ve Moğolların başka bir Hui ile değil, bir Han ile evlenmek zorunda olduğu hususunda bir ferman çıkardı. Ancak sonuç muhtemelen tasarlanandan biraz farklı oldu, âdeta orta yol bulundu, tam bir asimilasyon yerine bir tür adaptasyon gerçekleşti. Bu evliliklerden olan çocuklar genellikle Müslüman olarak kaldı, böylece Hui nüfusu artmış oldu. Evlilikler en çok Hui erkeklerle Han kadınlar arasında idi, fakat Han erkekler de Hui kadınlarla evlenirse Müslüman olmak gerektiğinden Hui hâline geliyordu. Asıl toplumun bu şekilde seyreltilmesi Arapça ve Farsçanın etkisinin azalmasına sebep oldu, Çinceyi normal iletişim aracı hâline getirdi. Öyle ki 1536 yılında Huiler artık Kur'an-ı Kerim'i Arapça olarak anlayamıyordu. Yine de Hui toplumunun Han Çinlilerinin kültürel özellikleriyle asimile olduklarını söylemek doğru olmaz. Öte yandan bu konuda bölgeler arasında farklılıklar yok değildi; Çin'in doğusunda ve güneydoğusunda asimilasyona yakın bir durum gözlenirken, başka yerlerde özellikle de kuzeybatıda gelenekler kesin biçimde sürdürülüyor Huilerin ayrı olduğu bilinci korunuyordu. Yuan Hanedanlığı devrinde Müslümanlar *Semu* içindeki gruplardan biri olarak görülürken Ming Hanedanlığı sonunda Çince konuşan Müslümanlar¹⁵ toplum olarak daha uyumlu ve sıkı biçimde birleşiyorlardı (Dillon 1999).

Mançu idaresindeki Çing Hanedanlığı (1644-1911) devri Huiler için karanlık bir dönemdir. Dağınık Hui gruplarının tamamen Çinleşme korkusuyla Ming Hanedanlığı'nın sonlarından itibaren İslami inanç ve gelenekler, ortak değerler etrafında daha da kenetlenmesi tepki çekiyordu. Han Çinlilerinin, kapalı cemaatler içinde inançlarına göre yaşayan Huileri, kendi kültürleri, sosyal, ekonomik ve politik hayatları için tehdit olarak görmeleri onlara karşı düşmanlık beslemelerine yol açtı, bu yüzden her alanda baskı ve ayırım politikası güttüler. Yönetici elit tabaka durumundaki Mançular Çin'deki azınlıklara karşı her zaman Çinlileri desteklediler, ezici çoğunluğu oluşturan Hanları hoş tutmanın gereğine inandılar (Arsan 1990: 120). Bir yandan belli ölçüde Çinleşirken bir yandan Müslüman kimliklerini korumaya çalışan Huiler, Hanların önyargı ve şüphelerine karşı sürekli bir kendini

¹⁴ Yuan Hanedanlığı döneminde Moğollar dışındaki bütün nüfus, devlet tarafından şöyle tasnif edilmişti: kuzey Çinliler, Cürçen ve Kitanlar *Hanren*; güney Çinliler *Nanren*; Müslümanların hepsi ve Çinli olmayan diğer unsurlar *Semuren* adıyla anılıyordu.

¹⁵ Bu konuda ayrıca 11. dipnotta verilen Leslie'nin tespitine bakınız.

savunma durumundaydı. İçlerinde yükselen isyan duyguları ile dış baskıyı dengelemek uğruna aşırı çabalamanın yarattığı stres çok ağırdı; dinin mistik gücüne sığınıp İslama daha sıkı sarılarak Çinlilerden uzaklaşmaya çalıştılar. O yıllarda Türkistan'da yükselişe geçen sufilik Huiler arasında da etkili oldu. Hem hacca giden Huiler aracılığıyla hem de o bölgelerden gelen din bilginleri ve gezginler yoluyla Arap ülkeleri ve Türkistan'daki sufi düşünce akımları Çin'e ulaştı. Çeşitli kaynaklarda daha erken dönem sufi cemaatlerinden söz edilse de sufizmin Çin'de etkili olmaya başlaması esasen 17. yüzyıl sonlarında İslamın Çin'e girişinin "ikinci dalgası" olarak karşımıza çıkar (Gladney 1991: 118). Sufilik, Çin'de İslama büyük baskının olduğu bu yıllarda çok önemli bir destekleyici, koruyucu rol oynamıştır. Kendi içine kapalı *gedimu* cemaatlerinin aksine sufi tarikatları Huilerin siyasal ve ekonomik olarak hayatta kalmasına yardım edecek liderlik ve örgütlenmeyi sağlamıştır. Günümüzde Hui nüfusunun yaklaşık %20'sinin sufilik (tasavvuf) yönünde olduğu, bunların genellikle Gansu ve Ningşia'da yaşadığı kaydedilmektedir. 1750'den itibaren türlü sebeplerle çıkan olaylara devletin sık sık müdahale etmesi, ilk küçük direnişlere sebep olsa da Müslümanlar 19. yüzyıla kadar Çin hükümeti ile çatışmaktan kaçındılar¹⁶ (Leslie 1986).

Çing Hanedanlığı Afyon Savaşları'ndan sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında çok nazik bir döneme girer, Çin'in her yerinde isyanlar baş gösterir. Bunlar içinde ilk sıralarda dikkati çeken Müslüman ayaklanmaları¹⁷ genellikle isyanın doğuşu bakımından aynı grupta birlikte değerlendirilir. Fakat aslında, Müslümanlara uygulanan zorbalığın 19. yüzyıl ortasında patlak verdiği üç müstakil isyandan söz etmek daha doğru olur. Bunlardan ilki Huilerin 1855'ten 1873'e kadar süren Yunnan ayaklanması; ikincisi 1862'den 1878'e kadar devam eden Şaanşi ve Gansu'nun kuzeybatı vilayetlerindeki Hui isyanı; üçüncüsü ise Kaşgar'ı başkent yapıp bağımsızlık ilan eden Yakup Bey'in 1865-1873 yılları arasındaki isyanıdır.

¹⁶ Leslie'nin ifadesiyle, 19. yüzyılda dinsel husumet kadar, ırksal ve kültürel husumetten de kaynaklanan ve İngiliz entrikaları ile teşvik edilen bağımsızlık hareketi, büyük isyanlara yol açtı ve Çing Mançu hükümeti tarafından en ağır biçimde cezalandırıldı (1986).

¹⁷ J. Waardenburg, Batıların gözünde Çin'deki 19. yüzyıl İslam tarihinin büyük ölçüde Müslümanların başrolü oynadığı isyanlarla özdeşleştirildiğini belirtir, ancak ona göre, bu isyanların dini olmaktan çok siyasal olduğu unutulmaktadır, bunların çoğu merkezî hükümete ve Han egemenliğine karşı gerçekleştirilen kurtuluş hareketleri ya da ayrılıkçı hareketlerdi, ayrıca bu isyanlarda Batının o dönemde Orta Asya ve Çin'deki çıkarları da etkili olmuştur; Rusya, Çin ve İngiltere arasındaki siyasi rekabette İslam en önemli enstrümanlardan biriydi (1991: 315). Bazı Batılı araştırmacılar ayaklanmaların başarılı olması hâlinde bir sonraki Çin yöneticilerinin Müslüman olacağını bile ifade etmiştir (Arsan 1990: 121), ancak Müslümanların politik mücadeleleri ihtilalci değildi, Çin yönetimini değiştirmeyi hedeflemiyordu, kendi topraklarında bağımsız devletlerini kurmak istiyorlardı. İsyânların sebebi Hanların ve Çin devletinin baskılarıydı, mevcut düzenin Müslümanların adil yaşam taleplerini karşılamamasıydı. İsyânlar Müslümanların kısa süreli de olsa bağımsızlıklarını elde etmeleriyle sonuçlanmıştır, fakat ardından Çin hükümetinin korkunç katliamları gelmiştir.

Kırgızistan'a sığınan Hui mülteciler (Dunganlar) bu isyanlardan ikincisiyle ilgili olduğundan aşağıda sadece ikinci isyana bakmakla yetinilecek.

3. İsyana ve Kırgızistan'a Göç

Şaanşi'deki ayaklanmanın sebebi Huilerle Hanlar arasında geçmiş uzun yıllara dayanan bitmeyen çatışmalardır. Yerli Hanların teşvik edip yönlendirdiği milislerin Huilere saldırıları ile aile, evlilik, arazi vb. hakkındaki davalarda yaşanan anlaşmazlıklar bunlardandır. Zaman içinde silahlı çatışmalara dönüşen bu olaylar gittikçe sıklaşır ve her yere yayılır. En şiddetli olayların yaşandığı yerlerden biri, Şaanşi'nin başkenti Şi'an'ın kuzeydoğusunda yer alan Wei Nehri vadisindeki Weinan ve Dali şehirlerinin sınırındadır. Burada çıkan çatışmalarda Hanlar pek çok köyde Huileri öldürüp evlerini yakıp yıkar, Dali'deki Huiler misillemede bulunur, olaylar bir türlü yatışmaz (Lipman 1997).

1862'de Çing askeri kuvvetlerinin, hanedanlık için artık ciddi anlamda tehdit oluşturan Taiping ayaklanmasını bastırıp Nançing'i geri almak niyetiyle kuşatmaya girişmesi Şaanşi'de bir boşluk yaratır. Siçuan ve Yunnan'dan toplanan bir köylü ordusu 1862 yılının Mart-Nisan aylarında Lan Daşun yönetiminde Siçuan'dan Şaanşi'nin güneybatısına ulaşır. Aslen Şaanşili bir Hui olan Lan Daşun o sıralarda açılan yeni madenleriyle refah dağıtan Yunnan'a iş aramak için gitmiş ve orada Çan Dıtsay liderliğinde toplanan, Taiping ve Nien isyancıları ile bağlantılı köylü birliklerine katılmıştı. Bu birliklerde başıboş gezginler ve Çing karşıtı başka unsurlar da vardı. 17 Mayıs'ta Şi'an'a ilerleyen Lan Daşun ve ordusu şehri almayı başaramaz, başka yerlere yönelir. Bunun ardından Weinan ve Huaçou'da Hui karşıtı bildiriler dağıtılmaya başlanır. Huaçou valisi Huilerin, Taiping isyancıları ile gizlice anlaşıp ayaklanma planları yaptıklarını, bu yüzden bir Hui öldürmenin bir vatan haininden kurtulmak olduğunu açıkça dile getirir. Hükümet birlikleri büyük oranda Taiping isyanı ile meşgul olduğundan yerli Hanlar ve Müslümanlar birbirlerine karşı kendi milis kuvvetlerini teşkil ettiler. Taiping isyanını bastırmak üzere giden orduda görevli bir grup Hui askerinin yenilerek eve dönmesi ve iki tüccar arasındaki anlaşmazlık gibi küçük sebeplerle başlayıp gittikçe büyüyen olaylar sonucunda Huaçou, Weinan ve Dali de şiddetli çarpışmalar oldu. Hui köyleri yakıldı, kadınları ve mülkleri kaçırıldı. İyice tahrik olan Huiler ayaklandılar, birlikte hareket etmek için Çan Dıtsay'a temsilci gönderdiler. Yerli Huilerin kılavuzluk ettiği Çan Dıtsay kuvvetleri 22 Nisan'da Weinan merkezine girdi, ardından Huaçou ve Dali'ye yöneldi. Önceden kararlaştırılmış bir isyan planı olmadığı hâlde ayaklanma bütün Wei Vadisi'ni sardı, Han zulmünden bezmiş Müslümanlar arasında hızla yayıldı.

Şaanşi valisi Yingsi, yerel elitlerden bir üst düzey üyeyi ateşkesi görüşmek ve barış sağlamak için Hui tarafına gönderir. Ancak Huiler görüşmeyi kabul etmeyerek elçiyi öldürürler. Mayıs ayında Şi'an Müslümanların kuşatması altına girer, ardından Temmuz'da Huiler Çingyen, Sanyüen, Fengşiang ve diğer şehirler üzerine yeni bir saldırıya girişirler, bütün Şaanşi tahrip olur. Çing hükümeti Ağustos'ta Şeng Bao'yu, Kasım'da Duolonga'yı bölgeye gönderir. Duolonga güçlerinin

Şaanşi'ye girmesiyle çarpışmalar şiddetlenir. Ocak 1863'te Şaanşi'deki imparatorluk askerlerinin kumandanlığına Şeng Bao yerine Duolonga atanır, Şeng Bao gözaltına alınır ve mülküne el konur. Duolonga birlikleri Hui hatlarını Wangge ve Çiangbai'da yarar ve buraları 19 Mart'ta ele geçirir. Mayıs sonuna gelindiğinde Şaanşi'nin doğusu artık yeniden büyük ölçüde hükümet kontrolündedir, Ekim ayında buna başka yerler de eklenir. Şaanşi'de yenilen Hui kuvvetlerinin bir kısmı, Gansu'da Guyüen ve Pingliang gibi iki önemli şehri ele geçiren Huilerin yanına doğru çekilir.

Kasım 1863'te Lan Daşun gezgin birlikleriyle geri gelir ve Çouçı şehrini işgal eder. Bu birliklerin 1862'de gelişlerinin bedelini yerli Huiler ödemiştir, ancak bu defa birlikler içindeki karışık unsurların çoğu Ocak 1864'te zor durumdaki Taiping isyancılarına yardım etmek için Nançing'e gider. Lan Daşun'la kalan kuvvetler de Mart 1864'te dağılır. Duolonga Çouçı'yı almak isterken yaralanır ve iyileşemeyip ölür, fakat Şaanşi'de durum Huiler aleyhine dönmüştür. Üstelik Çing ordusu 1864'te Taiping isyanını bastırır ve Nançing'i geri alır, böylece hükümet birlikleri artık rahatça Şaanşi üzerine gönderilecektir. Bundan önce Ekim 1866'da Nien isyanının liderlerinden Çang Çongyü 60 bin kişilik bir kuvvetle Şaanşi'ye ulaşır, Huiler bu destekle yeniden silaha sarılır ve Çing ordusuna karşı savaşır. Hükümetin en önemli komutanı ve imparatorluk komiseri olan Tso Tsung Tang aynı zamanda Şaanşi ve Gansu genel valiliğine atanır, Taiping ayaklanmasını bastırırken kullandığı askerleri 1867'de Şaanşi'ye sevk eder ve Haziran 1868'de Nien birliklerini Şaanşi'den söküp atar. Hui ordusu Gansu'ya doğru geri çekilir, Nisan 1869'da bir kaç grup hâlinde Gansu'ya ulaşır. Böylece Şaanşi'deki isyan sona ermiş olur (Dillon 1999).

Şaanşi'deki Hui kuvvetleri 18 taburdan ve yaklaşık 200 bin kişiden oluşuyordu, bunların çoğu tarımla uğraşan insanlardı, ancak içlerinde küçük esnaf ve tüccarlar da vardı. İsyanın önemli liderlerinden Ma Şingyen, Ma Cınhı, Yang Wençi ve Bai Yanhu işçiydi; Hı Mıngtang, Dzou Yülong, Ahong¹⁸ Guan, Ahong Guo, Hiçou Ahong ve Feng Çinfu ise din adamıydı. Bunlardan bazıları önceden teslim oldu, bazıları çarpışmalar sırasında öldürüldü, Bai Yanhu'nun da aralarında bulunduğu bir kısmı ise toplamda 100 binden fazla kişiden oluşan birlikleriyle Gansu'ya çekildiler.

Şaanşi'deki yenilginin ardından isyanın merkezi Gansu'ya kaydı. Fakat bundan çok daha önce, Ekim 1862'de Gansu'daki isyanın başlangıcında Ma Çawyen, Ma Hualong (Çinçibao'dan), Çou Fa (Tongşin'den), Wang Dagui (Yençâ¹⁹'dan) gibi Hui liderleri bir araya gelip direniş merkezi olarak Lingçou şehrini seçmiş ve gönderilen hükümet kuvvetlerini yok etmişlerdi. Gansu'daki Hui isyanının dört ana merkezi vardı: bunlardan ilki Ma Hualong liderliğinde örgütlenen Çinçibao²⁰ idi, ayrıca Ningşia²¹ ve Gansu'nun doğusundaki direniş de buraya bağlıydı; ikinci merkez

¹⁸ Farsça *ahond* 'tahsil yapmış, hoca; ulu, büyük' sözünden 'din görevlisi, imam, hoca; dinî lider' anlamında.

¹⁹ Şimdiki Haiyüen.

²⁰ Bugün Uuçong yakınlarında.

²¹ Yinçuan.

Ma Çenau idaresi altında hareket eden Hıçou²² idi. Üçüncü merkez olan Şining çevresindeki isyanı önce Ma Wenyi, daha sonra Ma Guiyen ve Ma Bınyüen yönetti. İkinci ve üçüncü bölgedeki Salarlar ve Dongşianglar da ayaklanmada Huilerin yanında yer aldı. Gansu koridorunun kuzey ucundaki Suçou²³ dördüncü merkezdi ve lideri Ma Wenlü idi.

1869'da Çinçibao'daki Hui kuvvetleri üslerini savunmak için çetin bir mücadeleye girdiler. Liu Songşan tarafından komuta edilen hükümet kuvvetleri büyük kayıpların olduğu ağır bir yenilgiye uğradı. Ocak 1870'te Liu Songşan vuruldu, komutanını kaybeden Çing kuvvetleri acele içinde geri çekildi. Huiler karşı atak başlatıp hızla avantajı elde ettiler. Ancak Tso Tsung Tang'ın bölgeye yönelmesi her şeyi değiştirdi, Çinçibao Temmuz ayında hükümet kuvvetlerince kuşatıldı, şehirde yiyecek tükendi. Ma Hualong halkının kurtulacağı umudu ile teslim olmaya karar verdi. Ne var ki Ocak 1871'de imparatorluk birlikleri şehre girerek insanları katletti. Ma Hualong'un da dâhil olduğu binden fazla insan öldürüldü. Çinçibao üssünü kaybetmek isyancılar için ağır darbe oldu. Bir sufi şeyhi olan Ma Hualong bugün de büyük saygıyla hatırlanır²⁴ ve Hui isyanının kahramanlarından kabul edilir.

Çinçibao çarpışması kritik bir aşamada iken Hıçou'daki Hui birlikleri destek olmak amacıyla doğudan saldırıya geçti. Çing ordusu için ciddi tehlike yaratan bu hücumlar Anding²⁵, Tongwei, Tai'an, Çingsuey, Taiçou, Şi'hıa ve Lişien üzerinden başlatıldı. Ağustos 1871'de Tso Tsung Tang kuvvetleri Anding'i aldı, Huiler bunun üzerine Hıçou'da sağlam bir savunma oluşturup Tao Nehri'nin batı kıyılarına Hui, Salar ve Dongşianglardan en iyi keskin nişancıları yerleştirdiler. 1872'nin başlarında Çing kuvvetlerinin Hui müstahkem mevkillerine saldırdığı sırada Taizı Camii savaşı patlak verdi, Çing kuvvetleri ağır bir yenilgi alarak dağıldı. Bu muhtemelen Tso Tsung Tang'ın subaylarını ve erlerini kaybettiği, yiyecek temininde sıkıntı yaşadığı kuzeybatıdaki en ağır yenilgisiydi. Hıçou'daki Müslüman kuvvetlerinin komutanı Ma Çenau, on yıldır süren mücadelenin kazanımla sonuçlanması için bu avantajlı noktada iken ateşkes şartlarını görüşmek üzere 1873'te Tso Tsung Tang'a elçi gönderdi. Taizı Camii yenilgisini ve Hıçou'yu uzun süre kuşatma riskini düşünen Tso Tsung Tang, 'Hui'yi kontrol altına almak için Hui kullanma²⁶ fikri ile Ma Çenau'yu imparatorluk hizmetine hazırlamayı tasarladı. Böylece Hıçou'daki Huilere bir genel af teklif etti, tek şart şehrin içinde yaşamamaları idi. Camiler Budist tapınaklarına dönüştürüldü, Huilerin hepsi şehir surlarının dışında güneydeki kenar mahallelerde toplandı. Sadece Ma Çenau ve geniş ailesi Hıçou'daki etkisini korudu.

²² Linşia.

²³ Şimdiki Çiuçüen.

²⁴ Cahriyya silsilesinin (*menhuan*) şeyhlerinden olan Ma Hualong'un bugün Uuçong yakınlarında Honglıfu sufi ibadethanesi (*daotang*) içinde bir türbesi vardır.

²⁵ Bugün Dingşi.

²⁶ *yi Hui cı Hui*.

Öte yandan Eylül 1872'de savaş ayrıca Şining'e doğru da yayılmıştı. Buradaki Huiler üzerine gönderilen²⁷ Liu Çintang idaresindeki imparatorluk ordusuna karşı direnen Ma Guiyen ve Ma Binyüen önderliğindeki kuvvetlere, Şaanşi'den çekilen Bai Yanhu, Tsui Wei ve Yü Deiyen'in birlikleri ile Çinghai'dan Hui ve Salar grupları da katıldı. Huiler Şining'in doğusundaki derin vadilerle boğazlarda sağlam istihkamlar oluşturup Liu Çintang'ın ordusuyla üç ay boyunca elliden fazla çarpışmaya girdiler, çok ağır kayıplar verdiler. Çing ordusunun bu saldırıları sırasında Ma Çenau gibi pek çok Hui elitinin isyancılara ihanet ettiği açıkça ortaya çıktı. Şining düştü, Huiler geri çekilmek zorunda kaldı. Çinghai'daki isyan böylece Ocak 1873'te son buldu. Şünhua'ya çekilen Ma Guiyen ve kardeşleri imparatorluk birliklerince katledildi. Bai Yanhu önce kuzeye Datong'a, sonra yeniden Hışı'ye yöneldi.

Çinçibao, Hıçou ve Şining'deki Hui kuvvetlerinin yenilmesiyle, 1865 baharından itibaren Ma Wenlü idaresinde olan Suçou, geriye kalan Hui isyancı birliklerinin son kalesi hâline geldi. Bai Yanhu da Mart 1873'te Hışı'ye dönüşünden sonra Ma Wenlü kuvvetlerine katıldı, fakat sonunda imparatorluk ordusu karşısında yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldılar. Bai Yanhu Doğu Türkistan'a çekildi. Ma Wenlü ise ancak Eylül ayına kadar direnebildi, Suçou halkı Tso Tsung Tang kuşatması altında kendi atlarını yiyecek duruma düşse de Ma Wenlü teslim olmadı. 24 Ekim'de şehre giren Tso Tsung Tang korkunç bir katliam yaptı. Suçou (Çiuçüen) şehrinin de düşmesiyle Doğu Türkistan'a uzanan Gansu koridoru Lançou'dan Dunhuang'a kadar bir uçtan diğer uca Müslümanlardan temizlenmiş oldu.

İsyanların bastırılması sırasında Çing Hanedanlığı askerî güçlerinin Şaanşi, Gansu ve Çinghai Müslümanlarına uyguladıkları zulmün ve buralardaki tahribatın abartılarak anlatıldığını söylemek zordur, o dönemdeki bütün tanıklıklar tam bir katliam yapıldığı konusunda hemfikirdir. Olaylar ardından bölgeye giden Albay Mark Bell ilk elden tanıklığında Gansu nüfusunun 15 milyondan 1 milyona düştüğünü, yamyamlık vakalarına rastlandığını, bütün köylerin ve çiftliklerin tek tek yakılıp yıkıldığını, muazzam tarım alanlarının ekilemez hâle getirildiğini kaydeder (Lipman 1997). Genel vali Tso Tsung Tang, imparatora Bai Yanhu ile birlikte kaçan 2 bin ya da biraz daha fazla kişi istisna tutulursa, Şaanşi'nin aslında 700 bin kişi olan Müslüman nüfusundan hayatta kalan 60 bin kişinin Gansu'ya yerleştirileceğini²⁸ rapor etmiştir.

²⁷ Tso Tsung Tang, Gansu'nun batısındaki Hışı koridoru üzerinden Doğu Türkistan'a ilerlemeyi planladığından Şining'in isyancılardan derhâl alınması şarttı.

²⁸ Tso Tsung Tang isyancıların bertarafından sonra Hui dayanışmasını engellemeye yönelik olarak dikkatlice tasarlanmış bir plan yürürlüğe koydu. Buna göre binlerce Hui ailesi yeni bölgelere yerleştirildi, bu bölgelerden dışarıya çıkmak isteyenlerin mutlaka izin alması gerekiyordu. Tarikatlar ve dinî organizasyonlar yasaklandı. Müslümanların atlarını, silah ve mühimmatlarını muhafaza etmelerine izin verilmedi. Yeni yerlere iskân edilen aileler evlerinin kapısına üzerinde isimlerinin, yaşlarının, memleketlerinin ve aile üyelerinin cinsiyetinin yazılı olduğu bir levhayı asmak zorundaydı. Tarımla uğraşmalarına izin verildi, ancak çok uzun yıllar boyunca ticaret yapma hakkı tanınmadı. Kuzeybatı Çin'in nüfus haritası yeni iskânlar ve zorunlu göçlerle değiştirilmiş oldu.

İskân edilenlerin sayısı yaklaşık 70-80 bin kadar olmalıdır, katliamın büyüklüğü konusunda ise hiçbir ihtilaf yoktur.

Katliamdan kurtulabilen Hui ailelerin (Dunganların) bir bölümü 1877'den itibaren üç ayrı grup hâlinde Doğu Türkistan üzerinden Kırgızistan'a kaçtı. İlk defa 1877 yılının Ekim sonu, Kasım başında Bedel Geçidi'ni aşarak Karakol (Prjeval'sk) Vilayeti'ne 1116 kişi gelmiştir. Soğuk ve açlıktan pek çok Dunganın yolculuk sırasında öldüğü kaydedilir (Suşanlo 1971). Huilerin eski ticaret rotasını izleyerek sınırı geçen Yusuf Hazret²⁹ liderliğindeki bu ilk grup *Irdık* adlı yere iskân edilmiştir. Yine 1877 yılının bu kez Aralık ayında Bayenhu³⁰ liderliğinde 3314 kişilik ikinci mülteci grubu Tokmok şehri yakınlarına gelir, yerleşim yerlerine o dönemde Kırgızlar *Karakonguz*, kendileri *Yingpan* adını verirler. 1878 yılının başında Oş Bölgesi'ne ulaşan Dungan mültecilerin üçüncü grubu ise 1779 kişiden oluşuyordu. Bu ilk göç dalgasının ardından 1881'de 4682 kişilik başka bir grup daha göçüp gelmiştir. Aşağıdaki başlıklarda bu göçler sonucunda kurulan yerleşimlere ve Dunganların yaşamlarına daha ayrıntılı bakacağız.

4. *Baskın Tarihi Romanında Dungan Mülteciler ve İskân*

Ünlü Kırgız yazarı Tölögön Kasımbekov'un³¹ Hokand Hanlığı'nın son dönemlerini³² ve Rus işgalinin ilk yıllarını konu edinen *Singan Kılıç - Kelkel - Baskın*

²⁹ Yusuf Hazret, Çin'deki en büyük sufi kolu olan Cahriyya'nın kurucusu Ma Mingsin'in torunlarından olan ve isyanlar sırasında çok önemli vazifeler üstlenen Ma Hualong'un (24. dipnota bakınız) akrabalarından biridir. Irdık Köyü'nde sadece erkeklerin ziyaret edebildiği bir türbesi vardır.

³⁰ Pinyin ile *Bai Yanhu* diye yazılan ve [*Bayyenhu'u*] biçiminde telaffuz edilen ismin Kırgızistan'da *Bayenhu*, *Biyenhu*, *Biyyanhu*, *Biyhanhu* şeklinde türlü söylenişleri vardır, biz bunlardan en yaygın olanı kullanmayı seçtik.

³¹ Tölögön Kasımbekov (1931-2011) özellikle yukarıda adını andığımız tarihî romanları ile Kırgız edebiyatı içinde eşsiz bir yere sahiptir. Hem eserleri hem de kendi duruşu ile bağımsızlık sonrası Kırgız millî bilincinin yenilenmesinde önemli katkısı olduğunu vurgulamak gerekir. Kasımbekov'un usta kalemi pek çok dile çevrilen kitaplarıyla Kırgızistan dışında da çok iyi tanınır.

³² Kırgızlar, 1709 yılında Fergana Vadisi'nde kurulan Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetini gönüllü olarak kabul ederler ve bir süre sonra çoğunluk oldukları hanlık içinde idareyi ele geçirirler (Gömeç 1996: 114). 18. yüzyıl ortalarında Yenisey havzasındaki Kırgızlardan bir grup da İli Vadisi'ne göçer. Türkistan'ın güçlenmesini çıkarları için tehlikeli gören Çin, 1757'de güçlü bir ordu ile önce Doğu Türkistan'ı, sonra da Hokand Hanlığını yenilgiye uğratar. 19. yüzyıl başlarında Hokand hanı Ömer Han ile Buhara emiri Haydar Şah arasında anlaşmazlık baş gösterir, her iki taraftan da bağlılıklarını bildirmek, destek ve yardım bulmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na elçiler gidip gelir. Ömer Han da, yerine geçen oğlu Muhammed Ali Han da iyi hükümdarlardı, uzak olmayan Çin ve Rus tehlikesine karşı sınırlı imkânlarıyla ellerinden gelen önlemi almaya çalışırlar. Buhara Emirliği'nin başına geçen Nasrullah Han, Hokand Hanlığı'na karşı düşmanca tavırlarından vazgeçmez, hatta orduların bir kısmının Doğu Türkistan'da ve ülkenin kuzeyinde olmasından faydalanarak Nisan 1842'de Hokand'ı kuşatır. 1846 yılında Ruslar Hokand'a ait Kazalinsk Kalesi'ni işgal ederler, daha sonra Turgay ve Irgız nehirleri

tarihî roman üçlemesinin³³ son halkasını oluşturan *Baskın* romanında³⁴, yerli Kırgızlarla mülteci Dunganların ilk karşılaşmaları, sığınmacıların Çüy Vadisi'nin bereketli topraklarına iskânı, son derece renkli ve ilgi çekici bir biçimde anlatılır. Dunganların geçmişi ve bugünü konusunda beni meraka sevk eden, dolayısıyla bu yazıya ilham veren de Kasımbekov'un canlı sahnelerle bezediği satırlarıdır.

Romanın üçüncü bölümünün ilk iki alt bölümünde (Kasım-Bek 2000: 191-213) süren olaylar zinciri Dunganlarla ilişkilidir. İlk alt bölümde Dunganlarla karşılaşma ve onların iskân edilmesi anlatılır:

Geç güzün soğuk günlerinden birinde Şabdan Baatur'un³⁵ kapısına telaş içinde bir atlı iner; düşman geldiğini, nerden çıktığını anlamadıkları kalabalık düşmanın Çüy

boyunca askerî kaleler inşa ederler (Gömeç 1996: 117). Bunun ardından Çarlık Rusyası hükümetinin işgalleri birbirini izler, işgal edilen yerler Orenburg'a bağlı olmak üzere *Türkistan Bölgesi* adı altında askerî bir valilik haline getirilir. Daha sonra General Kaufman valiliğinde 1867'de Taşkent merkez yapılarak *Türkistan Genel Valiliği* kurulur. Hokand 1873-1875 yılları arasında iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Kaufman, 1875 Ağustos ayında önce Mahram-Kala'da, sonra Margilan'da Hokand kuvvetleriyle çarpışır ve onları mağlup eder. Bunun üzerine 22 Eylül 1875'de Hokand hanı Nasreddin Han, Namangan dâhil olmak üzere Sır-Derya'dan Narın Nehri'ne kadar olan bölgeleri bir anlaşma ile Ruslara bırakmak zorunda kalır. Anlaşmanın uygulanmasına fırsat vermeden derhâl Namangan'ı işgal eden Ruslara Andican'da saldıran Kırgızlar başarılı olamaz. Daha sonra Asaka'daki çarpışmayı da kaybeden Polat Han Ruslar tarafından idam edilir, Atçabaşı ise Sibiryaya sürülür. Hokand Hanlığı 17 Şubat 1876 tarihinde *Fergana Bölgesi* adı ile Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanır (Gömeç 1996: 122). Böylece 1876 yılında Kırgız ülkesi tamamen Rusların eline geçmiş olur. Bugünkü Kırgızistan, o dönemin Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Yedi-Su, Fergana ve kısmen Sır-Derya bölgelerinden parçalar üzerine kuruludur.

³³ Bu romanlar esasen üçleme olarak yazılmamıştır, hepsi birbirinden bağımsız romanlardır, ancak içerdikleri olayların tarihî seyri ve yayın sıraları yazar tarafından böyle kurgulandıklarını gösterir, Kasımbekov kendisi de bunu daima ifade etmiştir. Aslında dizinin son romanı *Baskın* değildir; Kırgızların acımasızca katledildiği ve pek çoğunun Doğu Türkistan'a kaçtığı 1916 Ürkün vakasını anlatan *Kırgın* (2004 yılında basıldı) romanı da hesaba katılırsa bir dörtlemekten söz etmek de mümkündür, ancak biz ilk üç romanın kapsamındaki olayların ayrı bir bütünlüğü olduğu kanaatindeyiz.

³⁴ *Baskın* romanı 2000 yılının Kasım ayında, benim Bışkek'teki üçüncü ve son yılımda yayımlandı. *Sıngan Kılıç* ve *Kelkel*'i heyecanla okuduğum için *Baskın*'ı merakla bekliyordum. Bu yeni roman baskısı dışında beni hayal kırıklığına uğratmadı, Tölögön Kasımbekov'un olaylara ve kişilere can veren, Kırgız Türkçesine çiçek açtıran sanatı yine bir devri gözlerimiz önüne seriyordu. 1998'de Kırgızistan'a ilk gittiğimde *Sıngan Kılıç*'in o yıl çıkan gözden geçirilmiş, yeniden işlenmiş 5. baskısı, beni altın harfli görkemli kırmızı cildi, güzel baskılı aydınlık sayfaları ile karşılamış ve daha Ankara'dayken okuduğum Aytmatovların ardından, benim Bışkek'te okuduğum ilk Kırgızca eser olmuştu. Bu sevgili ilk romanı, ertesini yıl dersime misafir olarak gelen ve öğrencilerimin önünde "kagılayın Türk kızım, elinge cardamıng tıygen adam bol, Kırgız öz teging, öz eling, kızım okşoş kız" diye imzalayan büyük yazarı saygı ve rahmetle anıyorum.

³⁵ *Şabdan Baatur* adıyla tanınan Şabdan Cantayev (1839-1912) kuzey Kırgızlarının Sarbagış boyu beylerinden Cantay Han'ın oğludur. Çüy bölgesi Kem'in yöresinde hüküm süren bu

sazlığını sardığını haber verir. Şabdan Baatır adamlarıyla oraya gidince gerçekten de Tokmok'tan Çüy kıyısına kadar her yerin insan seliyle kaplı olduğunu görür. Dikkatle biraz yaklaşınca kiminin yüzüstü, kiminin sırtüstü yattığını, çoğunun oturduğunu, bunların düşman değil, çok uzaklardan gelen, aç susuz yorgun düşmüş bir halk olduğunu anlar. Aralarında atını ihtiyatla sürüp, ileri gelenleri, söz söyleyenleri olduğu her hâllerinden anlaşılan bir grubun önünde durur, “Esselamu aleyküm!” diye selam verir Şabdan. Temkinli gruptan önce ses çıkmaz, sonra içlerinden biri ayağa kalkıp “Ve aleyküm esselam!” diye selama karşılık verir, diğerleri de onu izler. Şabdan nereden geldiklerini, kim olduklarını sorsa da sözleri anlaşılmasın, onların konuştuğu dil de Şabdan'a yabancıdır. Ancak böyle selamlaşmayı bildikleri için Müslüman olabileceklerini düşünür Şabdan, selama ilk cevap veren dikkat çekici, haşmetli kişiye yönelip, soran bir tavırla “Muslim?” der, yabancı kısa bir tereddütten sonra “Muslim, Muslim elhamdülillah” diye cevaplayınca yanındakiler de hep bir ağızdan destekler. Bunun üzerine Şabdan attan inip yaklaşır, elini göğsüne koyup kendisinin de Müslüman olduğunu söyler, yabancı *hao*³⁶ diye karşılık verir gülümseyerek, dört bir yandan *hao* sesleri yükselir. Şabdan eliyle yeniden kendini işaret edip “Şabdan” dedikten sonra bu kez karşısındakini gösterip başıyla sorar. Yabancı ne demek istediğini anlar, duyduğu ismi “Ça bi den” diye tekrarlayıp parmağının ucunu kendi göğsüne bastırarak “Biy en hu”³⁷ der. Şabdan yabancıyı adını “Biy Ongko” diye söyleyiverir hemen, etraftakiler kelimelerin yarım yamalak benzerliğine gülüşürler.

Romanda Rus Çarlığı'nın işgali altındaki Türkistan'ın Verniy (Almatı) merkezli Yedisu Bölgesi'nde bulunan Tokmok şehri yakınlarına gelip Şabdan Baatır'ın karşısına çıkan bu insanlar, Dungan mültecilerin yukarıda andığımız 3314 kişilik ikinci ve en kalabalık grubudur. Şaanşi kökenli bu Dunganlara öncülük eden Bayenhu, Şaanşi ayaklanmasının en önemli liderlerinden biridir, yukarıdaki bölümde ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere Şaanşi düştükten sonra beraberindeki kuvvetlerle Gansu'daki mücadeleye katılmış ve isyanın sonuna kadar sırayla tüm cephelerde savaşmıştır. Hui ayaklanması Çing ordusu tarafından tamamen bastırıldıktan sonra Doğu Türkistan'a geçen Bayenhu Yakup Bey'den destek görmüştür.

manap ailesinden Tinay Biy, Atake Baatır gibi tanınmış şahsiyetlerin torunu olan Şabdan Cantayev Kırgız siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır. Daha yirmi yaşındayken Hokand Hanlığı kuvvetleriyle Ruslara karşı savaşmıştır. Fakat daha sonra şartları gözden geçirip Kırgızlar için Rus hâkimiyetine girmekten başka çıkar yol kalmadığına kanaat getirmiş ve bu yönde hareket etmiştir. Faaliyetleri ve bunların doğurduğu sonuçlar Kırgızlar arasında hâlâ tartışma konusudur. Rus Çarlığı ve onun Türkistan'daki askerî temsilcileriyle kurduğu yakın ilişkilerle halkını korumaya çalıştığını savunanlar da vardır, tam tersini düşünenler de. Cesur, ağırbaşlı, içten ve cömert kişiliği ile yaşadığı dönemde çoğunluğun saygısını kazanan Şabdan Baatır, *Baskın* romanında başkahramandır.

³⁶ Çince 'iyi, güzel' anlamındaki kelime.

³⁷ Kasimbekov romanda Çince ismin anlamını dipnotla 'sürülmüş ak kaplan' olarak verir.

Her iki taraf karşılıklı kötü niyet olmadığını anlayıp rahatlayınca Şabdan Baatır'ın kulağına sığınmacıların konuşmalarından Pekin sözü çalınır, Çin'den geldiklerini çıkarır, orada da Müslümanlar olduğunu duyduğunu hatırlar. Şabdan işaretlerle yiyecek gerekli mi, giyecek gerekli mi, yatak yorgan gerekli mi diye tek tek sorar, Bayenhu hiçbirini istemez, sonra biraz öne çıkıp sağ ayağı ile yere üç kez hafifçe vurur ve *gi di*³⁸ der. Parmağıyla yeniden yeri gösterip kendisini işaret edip sessizce cevap bekler. Bayenhu'nun oturacak yer istediğini anlar Şabdan Baatır, içini keder kaplar, kendi memleketimiz artık bize ait değilken, topraklarımıza sahip çıkamıyorken bunları nereye sığdıracağım diye düşünür. Bayenhu'nun ışıldayan ümitli gözleri karşısında ne yapacağını bilemeyip iyice bunalır Şabdan, sonunda başıyla “Tamam” deyip karşı tarafta dağın güney yamacından nehre kadar uzanan otlu düzlüğe işaret edince sarı sazlığı çaresiz mültecilerin sevinç çılgınlıkları kaplar. Onca insan nehrin karşı tarafına, gösterilen yere doğru kovandan çıkan bal arıları gibi hep birden şevkle hevesle yürüyüşe geçer. Oraya ulaşınca Bayenhu dudaklarında dua ile secdeye yüz sürer gibi alnını toprağa değdirip bu yerin kendileri için kalıcı mı yoksa geçici mi olduğunu düşünmeye mecalsiz, sadece katliamdan zorlukla kurtulduklarına, şimdilik sığınacak böyle bir çare bulunduğuna içtenlikle şükreder. Şabdan gülerek ayağıyla yere yavaşça üç kez vurup bükülü kamçısıyla etrafı çepeçevre gösterip bu toprağı oradaki herkese verdiğini söylemeye getirir. Bayenhu gözlerinden yaşlar süzülerek minnetle *şie şie ni*³⁹, *şie şie ni* diye tekrarlar.

Romanda Dunganların Karakonguz'a iskânı bu şekilde anlatıldıktan sonra devamında aynı alt bölümde herkesi şaşkırtan tuhaf bir olay verilir:

Belli bir zaman geçtikten sonra, yine en baştaki haberci, yine akli başından gitmiş vaziyette telaşlı Şabdan Baatır'ın kapısına inip, Dunganları kastederek (Şabdan'ın) “şu yeni akrabalarından” birinin bile canlı kalmadığını, hepsinin öldüğünü söyler soluk soluğa. Dört bir yanda gömülü olduklarını kendi gözüyle gördüğünü haber verir, bundan kendisinin de hayrete düştüğünü belli ederek. Şabdan aklında türlü endişe, yanında pek çok atlı ile Dunganlara verdiği yere gidince gerçekten tek bir insan görünmeyen ıssız düzlükte yeni kazılıp kapanmış sayısız toprak yığınıyla karşılaşır. Sonunda bunun soğuktan korunmak için bir yöntem olduğu, her bir Dunganın içine uzanmak üzere bir çukur oluşturduğu anlaşılır. Şabdan sağ-salim ve dinlenmiş gördüğü Bayenhu'ya yine yiyecek ve yardım teklif eder, yine ihtiyaç olmadığı cevabını alır.

Kasımbekov birinci alt bölümün sonunda bu acayip halkın aslında kim olduğu sorusunu sorup romanın akışını bozmadan Dunganların geçmişi hakkında kısaca bilgi verir. Ardından Şabdan Baatır'ın ölümden kaçan bu insanlara kucak açmaktan duyduğu memnuniyetiyle, fakat bir yandan da hep içini kemirip duran derin

³⁸ Çince ‘yer ver’ anlamında olduğu romanda dipnotla verilir.

³⁹ Çince ‘teşekkür ederim, razıyım’ anlamına geldiği romanda dipnotla verilir.

kaygısıyla bitirir bu alt bölümü: Bütün Türkistan toprağını çarın mülkü ilan eden Rus efendiler acaba ne diyecekler bu işe?!

İkinci alt bölümde bu sorunun cevabı verilir:

Şabdan Baatır en önde olduğu hâlde bölgenin Kırgız beyleri at üstünde birlikte Tokmok'taki Rus askerî kışlasının önüne gelir. Askerler saygıyla karşıladıkları Şabdan Baatır'ı alırlar sadece içeri, diğerleri dışarıda bekler. Genel vali Verniy'dan gelmiş ve Şabdan Baatır'ı Tokmak'a çağırılmıştır. General Kolpakovskiy⁴⁰ ilkbahar güneşi altında, kışla içindeki gölgeli geniş çardakta başka subaylarla oturmaktadır. Kendi söyleyişle “Şabi Cantayeviç” gelince samimi biçimde selamlaşıp el sıkışır. Konunun hassasiyetinden olmalı tercüman dışındaki herkes birbiri ardından dağılır. Kolpakovskiy Şabdan'a kendisi hakkında ciddi şikâyet olduğunu, durumu yerinde soruşturup yüz yüze görüşmek için geldiğini anlatır. Artık bu toprakların bütün Rusya'nın sahibi ulu imparatorun mülküne geçtiğini, öyle her isteyen her gördüğüne bir parça bölüp dağıtmasına asla izin verilemeyeceğini söyler, çok kıymetli adamlarından biri olarak Şabdan'ın bunu esasen kendi kendine bilmesi gerektiğini ekler. Şabdan sözün katliamdan kaçıp gelen zavallı insanlara gösterdiği azıcık toprakla ilgili olduğunu hemen anlar. Valiye Rusya'nın hâkimiyeti altına girmeyi kabul ettikleri sırada imzalanan anlaşmada öteden beri üzerinde yaşadıkları toprakların kendileri olmaksızın çarın mülkü hâline geleceğine dair bir şart bulunmadığını söyler. General bölgede tutunmalarında büyük yararlılıklarını gördükleri Şabdan'a kıyamaz, nazikçe imparatora tebaa olduklarından artık her şeyin değiştiğini izah eder. Rus hükümetinin iki yıl önce kanunlaştırdığı tasarı ile Çarın, tabiiyetindeki herkesten, onların mallarından ve topraklarından istediği gibi faydalanabileceğini söyler. Üstelik savunma bakanlığının finanse ettiği “Coğrafya Cemiyeti” her yıl ilmi ekspedisyona gönderip tek bir tepe, tek bir çukur bırakmaksızın Türkistan topraklarını ölçüp biçip çoktan haritaya geçirmiştir, Rusya'nın yoğun nüfuslu bölgelerinden getirilecek çiftçilerin yerleşeceği sulak, verimli araziler çoktan belirlenmiş, yeni kurulan iskân idaresi tam da kimin nereye gideceğini kesinleştirmek üzere, böyle bir zamanda Şabi'nin ayrılıp sınırlanmış verimli toprağı bilmem nereden kaçıp gelmiş birilerine dilediğince vermesinin hoş görülemeyeceğini anlatır general. Şabdan kimseyi özel olarak çağırmadığını, Çin'den canını zor kurtarıp gelmiş bu çaresiz insanlara yer göstermenin suç sayılması hâlinde sonucuna razı olduğunu söyler. Kolpakovskiy mülteci meselesinin kişilerin öyle kolayca çözeceği bir iş olmadığını, ilgili iki devlet arasında görüşülmesi gerektiğini, Çin'in bunu bahane ederek savaş bile açabileceğini söyler. Şabdan Baatır sığınmacı Dunganların durumunu olduğu gibi ayrıntısıyla anlattıktan

⁴⁰ Gerasim Alekseyeviç Kolpakovskiy (1819-1896), Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Yedisu Bölgesi'nin 1867'den 1882'ye kadar görevde kalan ilk genel valisidir, ayrıca 1881-1882 arası kısa bir dönem Kaufman'dan sonra Türkistan Genel Valisi olmuştur. Yürüttüğü türlü bayındırlık işleri vb.'den dolayı onu bugün de Almatı'da (o dönem Verniy) saygıyla ananlar vardır.

sonra generale oraya gitmeyi teklif eder. Vardıklarında Karakonguz'un düzlüğünde her daim salınan yaban otlarının ortadan kalktığını, toprağın özenle işlenip türlü sebze ve çeşitli bitkiler ekildiğini, aralara toprağı kan damarları gibi saran sıra sıra su kanalları açıldığını görürler. Soğuk ve açlığa dayanamayıp kıştan sağ çıkamayan pek çok Dungan'dan geriye kalan herkes kadın erkek tarlada çalışmaktadır. Ayrıca bir süreden beri yerli Rus memurlar ve asker görevliler araziye boşaltmaları için atlarına tarlaları tepeletip onları tacize başlamıştır. Bu yüzden onca Rus askerini bir arada gören mülteciler korkuya kapılır, geride kamıştan yaptıkları gölgelikler tarafından sedye üstünde birini getirirler, onun bir süredir hasta düşen Bayenhu olduğu anlaşılır. General içinden bu insanların daha uzun süre bu şekilde dayanamayacağını, o yüzden bir tarafa sürmekle, kovalamakla, öldürmeye uğraşmakla zaman kaybetmeye değmeyeceğini düşünür. Yine de onların varlığını üstlerine bildirmeden edemeyeceği için yanında getirdiği Çince bilen tercümanı yardımıyla Bayenhu'yu âdeta kısa bir sorguya çeker; nereden, ne sebeple geldiklerini, nasıl geçinmek niyetinde olduklarını sorar. Bayenhu tarımla uğraşacaklarını söyleyince Kolpakovskiy tohuma ihtiyaç olup olmadığını sorar. Bayenhu kendilerine yetecek kadar sebze tohumu olduğunu söyler, general üsteleyince ilaç yapacak bazı bitki tohumlarının da bulunabileceğini ekler. Konuşma bu şekilde biter, uzaklaşırlar. General oradan Verniy'a devam edeceği için bütün yerel görevliler uğurlamak üzere gelmiştir, Şabdan Baatır'ı şikâyet eden Tokmok'un yeni atanan idarecisi, toprağı Dunganlardan temizlemesi yönünde verilecek talimatı beklemektedir. Ayrılacakları noktada diğer yerel subaylarla birlikte Kolpakovskiy'e, araziye boşaltıp mültecileri Kazak çölüne sürüp ölüme terk edebileceklerini, emir beklediğini aktarır. Genel vali bundan ne yarar sağlayacaklarını sorar, zayıf Dungan liderin bulunduğunu söylediği ilaç yapacak bitki tohumlarına dikkat çeker. Generalin fikrinde bu afyondur. Afyonun kanlı pazarı olan ülkeden gelen, üstelik tarımın en iyisini bilen bu insanlara toprağın verimli, suyun bol olduğu şu tenha yerde birkaç dönüm afyon ektilse işte o zaman asıl fayda elde edilecektir. Tokmok'un "kudurmuş" idarecisi sesini çıkaramaz. Ötede bekleyen Şabdan'a yönelen Kolpakovskiy, kaygılanmamasını, önu alınamayacak bir durum olmadığını, şikâyeti yerinde soruşturmaya gelmesinin iyi olduğunu söyler. Ancak mültecilerin iskânı konusunda Taşkent'e Türkistan Genel Valiliği'ne Şabdan Cantayev adına bir arz mektubu yazdırma niyetini açar, böylece General Kaufman meseleyi uygun gördüğü bir biçimde Çarın nazarına sunabilecektir. Şabdan bu yolla sorumluluğun bütünüyle kendisine yıkıldığını sezse de memnuniyetini dile getirir. İlaç yapılacak ot sözünü duyduğundan beri iskâna razı gelen Kolpakovskiy ise, üstleri beklenmedik olumsuz bir karara varırsa kendisinin mesul tutulamayacağını, sadece Şabi Cantayev'in arzını bildirmiş olacağını düşündü içinden.

Romanda Kasımbekov'un Dungan iskânı ve etrafında gelişen olayları anlattığı, yukarıda ayrıntılı olarak özetlediğimiz iki alt bölümde, dikkati çeken değinilmesi gereken bir konu, ilgili kısım boyunca geçen tek tarih olan ve sadece bir defa verilen 1886 yılının gerçek olaylarla uyuşmamasıdır (Kasım-Bek 2000: 203).

Şabdan Baatır ile Kolpakovskiy'nin konuşma anından iki yıl öncesine işaret eden bu tarihte Rus hükümeti çarın tabiiyetindekiler, onların malları ve toprakları hakkında hazırlanan tasarımı kanunlaştırmıştır. Buna göre romanda Kolpakovskiy Şabdan Baatır ile 1888 yılında konuşuyor olmalıdır, oysa Bayenhu liderliğindeki Dungan mülteci grubu Tokmok'a Aralık 1877'de gelmiştir. Dolayısıyla Kolpakovskiy ile Şabdan Baatır'ın bu konuşmayı 1878 ilkbaharında yapıyor olması beklenirdi. 1888'de Dunganlar yerleşeli on yılı geçmiş ve Bayenhu çoktan vefat etmişti. Romanda on yıllık bir gecikme ile 1888 yılının karşımıza çıkması, muhtemelen yazarın 1886'da yürürlüğe giren kanunu Kolpakovskiy'nin konuşması içine yerleştirme çabasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca roman gibi kurgusal türlerin gerçek tarihi bire bir takip etme zorunluluğu olmadığını hemen belirtmeliyiz, bu türlerde yazar kendi kurgusuna uyarlamak için olayların yerini, akışını, hatta kişileri bile değiştirebilir. Öte yandan Kasimbekov'un yukarıda andığımız romanlarının hepsinde tarihî olayları aslına uygun biçimde yansıttığını özellikle vurgulamalıyız.

5. İskândan Günümüze Kırgızistan'da Dungan Nüfusu, Yaşam, Gelenekler

Dunganlar bugün de en yoğun olarak Kırgızistan ve Kazakistan sınırı boyunca Çüy Nehri etrafında yerleşiktir, yoğun yaşadıkları bu bölgeler kendilerine 136 yıl önceki göçleri sırasında verilen topraklardır. Dunganların yaklaşık % 80'i Tokmok şehri ve ona bağlı köylerde yaşar, bunların çoğunluğu tarımla uğraşır.

Kırgızistan'ın 24 Mart 2009'da yapılan son genel nüfus sayımında Dungan nüfusu 58 bin 409 kişi olarak tespit edilmiştir. Ancak Kırgızistan Cumhuriyeti Millî İstatistik Komitesi (NSK) tarafından her yıl güncellenen verilere göre Dunganların 2013 yılı nüfusu 62 bin 966 kişidir⁴¹. 1989'dan 1999'a kadar geçen 10 yıllık süre zarfında Dunganların Kırgızistan'ın genel nüfusuna oranı % 0,9'dan % 1,1'e çıkmıştır ve bu oran 1999'dan beri aynıdır. 2013 yılında 5 milyon 663 bin 133 kişiden oluşan Kırgızistan genel nüfusu içinde; Kırgızlar 4 milyon 99 bin 433 kişi ile ilk sırada (% 72,4), Özbekler 816 bin 219 kişi ile ikinci sırada (% 14,4), Ruslar 375 bin 438 kişi ile üçüncü sırada (% 6,6) yer alırken, Dunganlar 62 bin 966 kişi ile dördüncü sıradadır (% 1,1).

Gansu kökenli 1116 kişiden oluşan ilk Dungan mülteci grubunun Kasım 1877'de Karakol Ceti-Ögüz yakınlarındaki *Irdık* köyüne; Şaansı kökenli 3314 Dungan'dan oluşan ikinci grubun Aralık 1877'de Tokmok yakınlarındaki *Karakonguz / Yingpan* köyüne; Gansu kökenli 1779 kişilik üçüncü mülteci grubunun 1878 başında Oş civarına iskân edildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu ilk yerleşimlerin genişlemesi ve başka sebepler Dunganları yeni yerleşimler kurmaya sevk etti. Bu sebeplerden biri de iç anlaşmazlıklardı. Örneğin Bayenhu liderliğindeki Şaansı'den gelen grup içinde zamanla kavgalar baş gösterdi. Bayenhu'yu iyi arazileri kendi ailesine ve dostlarına ayırmakla suçlayanlar oldu. Yerel yöneticilerin müdahalesi sonunda Bayenhu'yu destekleyenlere *caşkı* 'iyi', karşı olanlara *caman* 'kötü' denildi. Bunun neticesinde

⁴¹ NSK KR www.stat.kg

Yingpan'daki köylülerin bir kısmı Tokmok şehir merkezine taşındılar ve 1902'de yetkililerin onayıyla *Şortöbö* adlı yeni köylerini kurdular. Bu yeni köy Yingpan'dan 6-7 kilometre uzaklıktaydı. Yeni yerleşimlerin ardında doğal genişleme (nüfus artışından dolayı sığmama) ve ekonomik sebepler de vardı. Böylece örneğin Yingpan'dan Taşkent'e, İrdik'tan Bişkek'e, Oş'tan Fergana Vadisi'ne taşınan Dunganlar oldu (Suşanlo 1971). Dungan yerleşimleri 1881'de İli Vadisi'nden gelen 4682 kişilik yeni bir mülteci grubu ile takviye edildi. Ayrıca bugün Çüy Bölgesi Moskova Rayonu'na bağlı *Aleksandrovka*⁴² köyü bu göç sonucunda kurulmuştur. Yinpang 1965 yılından sonra *Masançin*⁴³ adını alır. Bugün Masançi ve Şortöbö⁴⁴ yerleşimleri tam Kırgızistan-Kazakistan sınırında Kazakistan tarafında Jambıl'da kalmıştır, Şortöbö Tokmok'a sadece 6, Masançi ise 8 kilometre uzaklıktadır.

Günümüzde Kırgızistan Dungan nüfusunun % 84,5'i Çüy Bölgesi'nde, % 8,8'i Isık-Köl Bölgesi'nde, % 4,5'i Oş Bölgesi'nde, % 1,3'ü Narın Bölgesi'nde, % 0,9'u Talas Bölgesi'nde yaşar. Dunganların bir arada yoğun olarak yaşadıkları yerler; Moskova Rayonu'nda Aleksandrovka köyü, Kant Rayonu'nda Milyanfan ve Hunçi köyleri, Isık-Ata Rayonu'nda Keng-Bulung köyü, Çüy Rayonu'nda İskra ve Miçurina köyleri, Ceti-Ögüz Rayonu'nda İrdik köyü, Kara-Suu Rayonu'nda Kızıl-Şark köyüdür. Bişkek ve başka yerlerde ise genel nüfus içinde dağılmış olarak yaşarlar.

Bayenhu liderliğindeki Şaanşi kökenli Dungan mülteciler, Kasimbekov'un eserinde hikâye edilmesini yukarıda aktardığımız üzere, atalarının asırlar önce Çin'in kuzeybatısında yaptığı gibi hiç ekilmemiş arazileri tarıma hazırlayıp su kanallarıyla donatarak Çüy Nehri'nin sağ kıyısında ve Tokmok şehrinde çiftçiliğe başladılar. Kırgızların *Karakonguz* diye bildiği bu ilk yerleşim alanına kendileri *Yingpan* 'konak yeri' adını verdiler (Dyer 1980). Hui isyanının önde gelen liderlerinden Muhamed Bayenhu göçten beş yıl sonra 1882'de Bişkek'te vefat etti⁴⁵. Tarımla uğraşan Dunganlar eskiden olduğu gibi bugün de Isık-Köl civarı ile Çüy Nehri'nin Tokmok'tan Bişkek'e kadar olan kesimi boyunca uzanan, nüfus bakımından nispeten homojen köylerde yaşar. Genellikle öğretmen, araştırmacı vb. eğitilmiş kesim ile ticaretle uğraşan Dunganlar ise şehirlerde yaşar. Dungan lokantaları Çin'de ve bütün Orta Asya'da olduğu gibi Kırgızistan'da da ünlüdür. Ailelerinin kökü İrdik'a dayanan pek çok insan artık birkaç nesildir Bişkek'te yaşamaktadır. Bunların çoğu oldukça iyi sosyal konumlar edinmiştir ve kendilerini Şaanşi'den gelenlerden daha

⁴² Eski adı *Sokuluk* olan Aleksandrovka Köyü'nün 125. yılı 2007'de büyük bir törenle kutlanmıştır.

⁴³ Resmî ad Masançin olmakla birlikte çoğu zaman Masançi denildiği duyulur, bu yüzden her iki isim de kullanılır ve doğrudur. Ma Sançeng Dunganların ünlü bir askerî liderinin ismidir, 1918'de Taşkent'te komünist partiye katılan Ma Sançeng Basmaçılara karşı savaştı, Stalin döneminde tutuklanıp 1938'de öldürüldü, 1956'da itibarı iade edildi.

⁴⁴ Kazakçada *Masanşi* ve *Sortöbe*.

⁴⁵ 1982 yılında ölümünün 100. yıl dönümünde, M. Bayenhu için Bişkek'te bir anma toplantısı düzenlenmiştir.

modern sayarlar (Allès 2005). Bu şehirli Gansu Dunganları, kırsal alanlarda yaşayan Şaanşi kökenli Dunganları genel olarak küçük görme eğilimindedir⁴⁶.

Göçler sırasında Şaanşi'den gelenler *gedimu*, Gansu ve Ningsia'dan gelenler *sufi* Dunganlardı. Sufi olanlar Kadiri tarikatına ve Nakşibendi tarikatının Cahriyya ve Kufiyya kollarına mensuptu. İrdık'a yerleşen Dunganlar sufi geleneklerine uygun *daotang* denilen ibadethaneleri kısa süre içinde oluşturdular. 1910 yılında ise bugün Kırgızistan'ın önemli tarihî-turistik varlıklarından sayılan Çin mimari tarzında görkemli bir ahşap cami inşa edildi (Suşanlo 1971). 1887 yılı kayıtlarına göre Yingpan'daki 2639 kişi için 36, İrdık'taki 1158 kişi için 19, Sokuluk'taki 1705 kişi için 13 *ahong* bulunmaktaydı. Bunlar sadece dinî görevli değil, o zaman için aynı zamanda öğretmen gibiydi. Sovyetler Birliği döneminde bir köyde birden fazla cami yapılmasına izin verilmediğinden insanlar ahongların evlerine devam ederdi, pek çok cami ancak 1980'den sonra yapılmıştır. Sovyetler Birliği devrinde dinî baskının en fazla olduğu zamanlarda bile Dunganlar arasında dinî etkinliklerin sürmesi oldukça anlamlıdır. 1980'lerdeki *perestroyka* ile birlikte gelen serbestlik diğer halklar gibi Dunganlar arasında da dinî canlanmaya sebep oldu; camiler yapıldı, din kitapları basılıp dağıtıldı, hacca gidenler çoğaldı, Pakistan ve Arabistan'dan vaizler davet edildi. Günümüzde köylerdeki imamlar eskisine nazaran çok daha eğitilidir ve ilahiyat okumuş gençlerden seçilmektedir (Allès 2005). Sovyetler Birliği devrinde Dunganlar için dinî düzlem âdeta bir özgürlük alanı idi. Ancak bu özgürlük otorite ile anlaşmazlığa düşecek tarzda değildi, aksine Sovyet hükümetini, Dungan toplumunun varlığı ve geleceği için bir güvence olarak görüyorlardı, kurallara daima saygılıydılar. Kadınlar camiye devam edemediği için etkinliklerini kendi aralarında düzenliyorlardı ve bunları Tatar, Özbek veya Kırgız kadınlarla paylaşıyorlardı. Genellikle varlıklı bir ailenin evinde, *otin*⁴⁷ denilen bir kadın hoca eşliğinde Kur'an-ı Kerim okunuyor, hadisler ve din kuralları öğreniliyordu. Arapça okunan Kur'an-ı Kerim açıklanıp yorumlanırken hepsinin ortak dili olan Rusça kullanılıyordu. Bu yorumlar Dunganlar kendi küçük grupları içinde olduklarında kendi dillerinde yapılıyordu. Kadın hoca (*otin*), düğün vb. törenler sırasında da ilgili ailenin evine gidip Kur'an-ı Kerim okuyor, dinî hikâyeler anlatıyordu. Bölgenin farklı toplumlarından kadınların bir araya geldiği bu ortak dinî alanda temeli Dunganların oluşturması dikkat çekicidir. Günümüzde de kişiden kişiye değişmekle birlikte Dunganlar genel olarak özellikle kuzeydeki Kırgızların çoğuna nazaran daha muhafazakâr Müslümanlardır.

Dunganlar Kırgızistan'a göçlerinin hemen ardından Çince soyadlarını bırakıp, Rusça soyadı kalıbına uygunlaştırdıkları ailelerinin Müslüman isimlerini soyadı hâline getirdiler (Suşanlo 1971), bazı yaşlı insanlar Çince soyadlarını muhafaza ettiler. Başlangıçtan günümüze kadar evlerini Çin, Rus ve Kırgız tarzlarının bir

⁴⁶ Gedimu-sufi (eski-yeni) farkının Hui isyanı sırasında da Müslümanların Hanlara karşı birlik olmasının önüne geçtiği ve başarısızlıkta rol oynadığı kaydedilmiştir (Dillon 1999).

⁴⁷ 'Kadın ahong' anlamındaki *otin*'in kökeninde *katun* kelimesi olmalı.

karışımı şeklinde inşa edip döşediler. Ding, günümüzde Dunganların eski dönemlerin Çin kültürüne ait türlü unsurları bugünkü Huilere göre daha çok sahiplenip muhafaza ettiklerini kaydeder (2005: 136). Örneğin bazı masal ve hikâyeler, ejderha deseninin bolca kullanımı⁴⁸, bazı halk dansları ve etnik kıyafetler Dunganlar tarafından sanki kendilerine ait etnik semboller gibi saklanıp benimsenmiştir. Yabancı bir ülkede yaşıyor olmalarından ve mülteci geçmişlerinden dolayı Dunganların bu öğeleri birer kültürel miras gibi değerlendirip, kendilerini etraflarındaki diğer insanlardan ayıran birer işaret gibi gördükleri için kullandıkları düşünülebilir. Öte yandan Dungan toplumunun üyeleri, köklerinin bulunduğu Çin'e karşı herhangi bir derin bağlılık ya da sevgi beslemezler. Eğitimli Dunganlar Çinlilerin dedelerine uyguladığı şiddeti asla unutmazlar ve daima anlatıp paylaşırlar. Dunganların Çin'e ve Çinlilere karşı genel tutumu, Çin'i ana vatan olarak değil, sadece atalarının yaşadığı ve geldiği ülke olarak görmek biçimindedir; atalarının başlangıçta Çinli olmadığını, onlar gibi yaşamadığını, aksine ataları için Çinlilerin yabancı ve tuhaf olduğunu bilirler (Dyer 1980).

Rus işgalini ve uzun Sovyetler Birliği dönemini Kırgızlarla birlikte yaşayan Dunganlar, 1991 sonrası bağımsızlık ve değişim sürecinin sancılarını da onlarla birlikte çekmektedir. Kırgızistan'daki azınlıkların bağımsızlıktan sonra *Kırgızistan Halklarının Kurulları* adı altında teşkilatlandığı platformda Dunganları temsil eden *Dungan Birliği* 1 Temmuz 1994'te Bişkek'te kurulmuştur ve faaliyetlerini aktif biçimde sürdürür. Kırgız parlamentosu *Cogorku Kengeş*'te ilk dönemden itibaren Dungan asıllı milletvekilleri de daima yer bulmuştur. Kırgız devlet televizyonu ve devlet radyosunun kanallarında Dunganca hazırlanmış çeşitli programlar belirli zamanlarda yayınlamaktadır. Dunganca olarak basılan gazete ve dergiler de vardır. İskân edildikleri ilk zamanlardan itibaren Dunganlarla Kırgızların herhangi bir anlaşmazlıkları olmadı. Fakat Dunganlar kendilerini kültür ve gelenekler bakımından gündelik hayatlarında, kendileri gibi Müslüman olan Kırgızlardan açıkça ayırırlar. Dunganlar Sovyetler Birliği döneminde izlenen milletler ve vatandaşlık politikası çerçevesinde yerel nüfusun iç dinamikleriyle de etkileşim hâlinde kendi kimliklerini oluşturdular. Yine de Dunganların geneli için *çalışkan çiftçiler* imajı değişmedi. Allès Kırgızistan'daki diğer insanların, özellikle de Kırgızların onları varlık içinde yaşayan şanslı bir toplum olarak gördüğünü iddia eder (2005). Dungan köyleri gerçekten de Kırgız köylerinden zengindir. Dunganlar güçlü ve dayanışma içinde bir toplum olarak dikkat çeker. Bu yüzden diğer yerel halkların onlara karşı önyargılı ve bazen de belli ölçüde düşmanca davranma eğiliminde⁴⁹ olduğunu belirten Allès'in tespitlerinden bazıları doğrudur, fakat bütünüyle haklı olduğunu

⁴⁸ Ding, ejderha deseninin Karakol'daki tarihî caminin dış duvarlarında bile bulunmasını biraz yadırgar (2005: 136).

⁴⁹ Allès, 1992'de Avrupa'dan Kırgızistan'daki köylerin gıda ihtiyacını tespit etmek üzere gelen bir yardım kuruluşunun görevlilerinin Dungan köylerine gitmesinin Kırgız köylüler tarafından Dunganların zengin olduğu ve yardıma ihtiyaçlarının olmadığı gerekçesiyle engellendiğini kaydeder (2005: 131).

söylemek zordur. Benim Dunganlar hakkındaki ilk izlenimlerim 1999 Mayıs ayında karayoluyla Bişkek'ten Almatı'ya gidip döndüğüm iki yolculuk sırasında oluştu. Yalnız olduğum gidiş yolculuğunda şehirler arası otobüs Tokmok'u geçip Çüy Nehri'nin hacminin iyice bollaştığı Kazakistan sınırı boyunca ilerlerken uzayıp giden bakımlı, düzenli yemyeşil tarlalar beni hayranlıkla karışık bir hayrete düşürmüştü. Kendimi Kırgızistan'da değil de Ege Bölgesinin güneşli güzel, ozenle bakılan tarlaları arasında hissetmişim. Öyle ki hem dönüş yolculuğunda hem de döndükten sonra Bişkek'te bu tarlaları soruşturmadan edemedim. Bu güzel tarlalar Dunganlara aitti. Kırgızlardan bu konuda duyduğum tek şey Dunganların tarımı çok iyi bildiği, ayrıca çok çalışkan insanlar oldukları idi, hatta kendilerinin iflah olmaz tembelliğinden⁵⁰ bile dem vurdular, Dunganlara karşı düşmanca konuşmadılar. Elbette o dönem, Sovyetler Birliğinden kalan izlerin yönetimde ve yaşamda hâlâ belli ölçüde sürdüğü, öğrenilen düşünce kalıplarının ve eski alışkanlıkların bir bakıma devam ettiği Akayev iktidarı dönemi idi. Akayev Kırgız milliyetçiliğini bastıran, halkların kardeşliğini öne çıkaran, en azından sürekli bu söylemi dillendiren bir politika izliyordu; ulusal milliyetçilik yerine yurtseverliği teşvik ediyordu. O zamandan sonra Kırgızistan'da çok şey değişti, şiddet ve yağma ile kendini gösteren 2005 devrimi yaşandı ve ardından ona benzeyen pek çok olay. Bunlar arasında etnik çatışma gibi görünen fakat daha çok yoksul halkın zenginliğe saldırısı biçiminde gerçekleşen, muhtemelen çeşitli çıkar gruplarının yönlendirdiği olaylar da vardı. Bu olaylardan birisi de 5 Şubat 2006'da vuku bulan ve uluslararası medyada da yankılanan Çüy Bölgesinde Dunganların çoğunlukta olduğu İskra köyünde Kırgızlarla Dunganlar arasındaki çatışmadır. Bazı Kırgız gençlerinin Dungan gençleri tarafından dövülmesini gerekçe gösteren epey kalabalık bir Kırgız grubu Dunganların evlerini ateşe vermiş, bu evlerden yedisi tamamen yanmış, bir kısmı ise hasar görmüştür, can kaybı olmamıştır (Validov 2006). Ancak İskra'daki huzursuzluk ve gerilim uzun müddet devam etmiştir. Dunganlarla yaşananların benzeri ve hatta can kayıplarının olduğu çok daha şiddetlileri Kırgızistan'ın başka bazı azınlık topluluklarıyla, örneğin Ahıska Türkleriyle de yaşandı. Ülkenin güneyindeki Özbek-Kırgız çatışmasının daha eski ve farklı bir geçmişi olmakla birlikte, özellikle 2010'daki dehşet verici olayları izledikten sonra bu çalışmanın ilk versiyonu olan yayımlanmamış bildirinin⁵¹ başlığında kullandığım "hoşgörü" sözünü makale başlığında olduğu gibi bırakmaktan imtina ettiğimi açıkça belirtmeliyim. Kırgızları sevenleri kaygılandıran şiddet eğilimlerinin önünü almak

⁵⁰ Bu konuşmalardan bir ay sonra Haziran-Temmuz 1999'da Oş Bölgesinde geçirdiğim iki hafta zarfında güneyin harika tarım alanlarını, Özgön'de güneşin altında bu tarlalarda gayretle çalışan Kırgızları gördükten sonra kendilerine yönelik bu haksız klişelerin önceki dönemlerde Kırgızlara hazır işlendiği kanaatine vardım.

⁵¹ Kılıç, Filiz (2005), "Kırgızistan'da 125 Yıllık Hoşgörü: Dunganlar. Göçleri, Yaşamları, Dil Durumları", *X. Uluslararası Kültür Araştırmaları Sempozyumu (10th International Cultural Studies Symposium, When 'Away' Becomes 'Home', Cultural Consequences of Migration)*, 4-6 Mayıs 2005, Ege Üniversitesi, İzmir.

için Kırgızistan'ın ve uluslararası kuruluşların yürüttüğü çalışmalar bulunduğunu da bu noktada vurgulamalıyız.

6. Dil Durumu

Dungan kimliği için esas belirleyici olan Çin'deki din farkının yerini göçten sonra Kırgızistan'da bir bakıma dil farkı almıştır (Orusbayev 1990: 32). Huilerin etnogenezi sürecinde Çince ortak dil olmuştur, bunun bir sebebi Huileri meydana getiren farklı unsurlar arasındaki iletişimi sağlamak iken, diğer ve daha asli bir sebebi de Han kültürünün hâkim olduğu "tuhaf yaşam ortamına" uyum sağlamaktır (Ding 2005: 138). Ancak Huiler Çinceyi uzun süre sadece konuştular, çünkü temelde İslamı Arapça ve Farsça olarak öğrenmek üzerine kurulan eğitim sistemi Hui toplumunda yüzyıllar boyunca varlığını korudu ve zaman içinde onlar için çok önemli bir eğitim şekli hâline geldi. Küçük yaştan itibaren cami okullarında eğitim gören Huiler Çince konuşuyorlar, fakat okuyup yazmıyorlardı, öğretmenler derslerde Arapça ve Farsça yazıları Çince yorumlayarak anlatıyorlardı, böylece Arapça, Farsça ve Çince karışımı *şiwawcing* denilen bir *medrese dili* oluşmuştu. *Şiwawcing* aynı zamanda Çince karakterlerin Arap alfabesine aktarılmasını sağlayan yazı sisteminin de adıdır. Medrese dili Huiler arasında bir özel iletişim dili gibiydi, fakat kendilerinden başkalarıyla iletişimde engel yaratıyordu. Medrese okulları Huileri asimilasyona karşı koruyan en önemli unsurlardan biriydi, fakat bu yüzden sürekli olarak yönetimin ağır baskılarına ve ayrımcılığa maruz kaldılar. Huiler 20. yüzyıl başlarında yeni tarzda eğitime geçtiler.

Dunganlar Kırgızistan'da ilk zamanlar yine medrese okulları yardımıyla gençler arasında dinî ve etnik bilinci canlı tutmaya, bu yüzden Rusça eğitime set çekmeye çalıştılar. Fakat medrese okullarıyla sınırlı kalmak onları başarısızlığa sürükledi (Ding 2005: 137). Böylece en zorunlu iletişim dili olan Rusçayı ve belli ölçüde Türk lehçelerini öğrendiler, medrese okulları yerine devlet okullarındaki Rusça eğitime yöneldiler.

Dunganlar genellikle Gansu ve Şaanşi'de konuşulan atalarının dâhil olduğu iki büyük diyalekt alanına göre ayırt edilir. Gansu ağzının konuşurları büyük ölçüde Kırgızistan'da yaşamaktadır, Şaanşi ağız grubunun konuşurları ise hem Kırgızistan hem de Kazakistan'da yerleşiktir. Tokmok ve etrafında yaşayan Dunganların iletişim dili Şaanşi ağzıdır. Bişkek, Kant, Sokuluk, Moskva rayonu ve Isık-Köl'de yaşayan Dunganlar ise Gansu ağzını konuşurlar. Bu iki ağız arasındaki ayrım az sayıdaki fonetik ve leksikolojik farklılıktan ibarettir (Orusbayev 1990: 102). Dunganların Kuzey Çincenin Gansu ve Şaanşi diyalektlerinin birer varyantı olduğu bilinse de, esasen bu türlerin bugün Çin'de konuşulan benzer varyantlardan tamamen farklı özellikler barındırdığı kaydedilmiştir (Dyer 1980).

Dungan yazı dili Gansu diyalekti esasında oluşturulmuştur (Kalimov 1968). Dunganların edebî eserleri, okul kitapları, gazete ve dergiler bu dildedir. Dunganlar 1928 yılına kadar Arap harflerine dayanan bir alfabe kullandılar. 1928-1953 yılları arasında Latin alfabesi esasında oluşturulan bir alfabeleri vardı. 1953'ten sonra ise

kiril harflerinden oluşan bugünkü alfabelerini kullanmaya başladılar. Dungan standart dilinin ses düzeninde 9 basit ünlü, 6 diftong, 32 ünsüz ses bulunur (İmazov 1977).

Orta yaşın üstünde olanlarda Dunganca-Kırgızca, Dunganca-Rusça iki dilliliğini ve bazen de Dunganca-Kırgızca-Rusça üç dilliliğini gözlemlemek mümkünken, bugün gençlerde ana dilin büyük ölçüde Rusça olduğu dikkati çekmektedir (Orusbayev 1990: 34).

7. Sonuç

Dungan kültürü Huilerin ahlak ve değerler sisteminden, yaşam tarzı ve geleneklerinden bazı izler taşısa da Dunganların artık Çin'deki Huilerden farklı bir etnik kimlik olduğunu teslim etmek gerekir. Her şeyden önce kimlik oluşturmada dinin yeri ve etkisi iki toplumda farklıdır; İslam Hui etnik kimliğinin temelini oluştururken bunu Dunganlar için söyleyemeyiz. 136 yıldır farklı bir ülkede farklı insanlar arasında yaşayan Dunganlar yeni çevrelerinin sunduğu yeni şartlar altında yeni etnik kimliklerini oluşturmuştur. Bu yüzden Dunganları Huilerin doğal bir devamı gibi göremeyiz, göçüp geldikleri toplumda özellikle hükmedici konumdaki Rus kültürünün, birlikte yaşadıkları Kırgızların, Kazakların ve diğer halkların Dungan kültürü üzerindeki etkisi derindir.

Kaynaklar

- ALLÈS, E. (2005), "The Chinese-speaking Muslims of Central Asia: A Case of Multiple Identities in a Changing Context", *Asian Ethnicity*, Vol. 6 /2, June: 121-134.
- ARSAN, A.F. (1990), *18. Yüzyıl Sonu - 19. Yüzyıl Çin'inde Genel Durum ve Yünnan Müslüman Ayaklanmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- DILLON, M. (1999), *China's Muslim Hui Community*, Surrey: Curzon.
- DİNG, H. (2005), "A Comparative Study on the Cultures of the Dungan and the Hui Peoples", *Asian Ethnicity*, Vol. 6 /2, June: 135-140.
- DYER, S. Rimsky-Korsakoff (1980), "Muslim Life in Soviet Russia: The Case of the Dungsans", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 2 /2, June: 42-54.
- GLADNEY, D.C. (1991), *Muslim Chinese: Ethnic Nationalism in the People's Republic*, Harvard East Asian Monographs: 149, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GÖMEÇ, S. (1996), *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Konya.
- HUDSON, M.J. (1987), "Religion and ethnicity in Chinese Islam", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 8 /1, January: 156-160.
- İMAZOV, M.X. (1977), *Orfografiya dunganskogo yazıka*, Frunze: İlim.
- ISRAELI, R. (2003), *Çin'deki Müslümanlar*, (Çev. İ. Kapaklıkaya), İstanbul: Gelenek.
- KALİMOV, A. (1968), "Dunganskiy yazık", *Yazıki narodov SSSR*, Tom V, Leningrad.
- KASIM-BEK, T. (2000), *Baskın*, tarihî roman, Bişkek: Şam.

Filiz KILIÇ

- LESLIE, D. D. (1986), *Islam in Traditional China: A Short History to 1800*, Canberra: Canberra College of Advanced Education.
- LIPMAN, J.N. (1997), *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China*, Studies on Ethnic Groups in China, Seattle: University of Washington Press.
- ORUSBAYEV, A. (1990), *Yazıkovaya jizn' kirgizii*, Funktsional'naya distributsiya yazıkov, Frunze: İlim.
- SHOUJIANG, M., Y. Jia (2004), *Islam in China*, Beijing: China Intercontinental.
- SUŞANLO, M. (1971), *Dungane (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk)*, Frunze: İlim.
- VALIDOV, X. (2006), "Dungane protiv kirgizov. V Çuyskoy oblasti proizoşli lokal'niye stolknoveniya na mejetniçeskoy počve", <http://www.fergananews.com/article.php?id=41>, 07.02.2006.
- WAARDENBURG, J. (1991), "Islam in China: Western Studies", (ed. Shirin Akiner), *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, SOAS. London-New York: Chapman&Hall, 306-343.
- www.stat.kg, 28.10.2013.